

MIDDELEEUWS KLOOSTERLEVEN AAN DE RAND VAN MASTENBROEK

De kartuize Sonnenberg

Rudolf van Dijk, Ton Hendrikman, Paul Rademaker en Rolf Steenbergen

INLEIDING

Aan het einde van de middeleeuwen stichtte de orde der kartuizers vanuit de welvarende kartuize Nieuwlicht bij Utrecht een nieuw klooster in het grensgebied van IJssel en het veenmoeras tussen IJsselmuiden en Mastenbroek. Het is in de geschiedenis bekend geworden als de kartuize Sonnenberg.

Voor deze plaatsnaam bestaan verschillende etymologische verklaringen. Het is duidelijk dat er al vóór de komst van de kartuizers naar Mastenbroek sprake was van Maria-devotie, en wel Maria ter Zon. Zo had de Bovenkerk of St. Nicolaaskerk in Kampen een altaar dat gewijd was aan Onze Lieve Vrouwe in de zon.¹ Verder stond in IJsselmuiden een kapel die gewijd was aan Maria. Ook de parochiekerk van Mastenbroek had 'Onse Liever Vrouwe ter Sonne' als patrones. Tenslotte zij vermeld dat Lambert Aertssen Scroeder op 20 juni 1508 bij testament zijn hof aan de kartuizers schonk, om uit de opbrengsten van de verkoop ervan na zijn dood te laten maken 'een schoen beelde van Onser Lieven Vrouwen in der Sonnen, dat men hangen sall in op't Choer der voirs. Cathusers'.² Of de naam *Sonnenberg* in Oosterholt teruggaat op een nóg oudere, voorchristelijke cultusplaats, is niet bekend, maar hoeft niet uitgesloten te worden.

In het christendom werd de zon het symbool van de hemel, het volmaakte, God, terwijl de maan en de aarde het onvolmaakte voorstelden. De Moeder Gods kreeg de rol van middelares, zij het in afhankelijkheid van Christus, de enige Middelaar. Maria was een verbindende schakel tussen God en de wereld. Veel middeleeuwse kunstvoorstellingen, met name het zogenoemde *Marianum*^{*}, tonen Maria omgeven door de stralenkrans van de zon en onder haar voeten de maan.³

De kartuizers zelf noemden hun klooster officieel *domus sancti Martini in Monte Solis prope Campis* (huis van Sint-Martinus op de Sonnenberg bij Kampen).⁴ Door de heilige bisschop Martinus van Tours, patroon van de kathedrale kerk te Utrecht als patroonheilige te kiezen, bleef het nieuwe convent geestelijk in zekere zin verbonden met stad en bisdom van Utrecht en met het moederhuis Nieuwlicht.

In deze bijdrage schetsen wij eerst het religieuze klimaat waarin de kartuizers in de nabijheid van Kampen hebben geleefd. Vervolgens onderzoeken wij de band van de kartuize Sonnenberg met de streek. Daarna gaan wij na hoe de stichting op de Sonnenberg tot stand kwam en hoe het convent zich ontwikkelde. Dan besteden wij aandacht aan de inrichting en plaats van de gebouwen, aan de hand van overblijfselen en aan de hand van het cartusiaans kloosterplan. Tenslotte volgt een beschrijving van de materiële en geestelijke cultuur, voor zover die uit documenten en bodemvondsten is af te leiden.⁵

DE KARTUIZERORDE

Het doel van het kartuizerleven

De bijbel leert dat de mens naar Gods beeld en gelijkenis is geschapen.⁶ Volgens de kartuizer opvatting betekent dit dat in ieder mens iets goddelijks schuilt. Het wezen van de mens is dan ook (beeld Gods) *imago Dei* te zijn. De kartuizer is iemand die zich van dat religieuze wezen bewust is en er langs de weg van de cartusiaanse spiritualiteit uitdrukking aan wil geven.

Tot de kenmerken van het kartuizerleven behoren eenvoud en eenzaamheid. Eenvoud verkrijgt een monnik pas, als hij leeft als een mens uit één stuk en zich niet door de wereld van de wijs laat brengen. De eenzaamheid in de cel en het stilzwijgen zijn de uiterlijke voorwaarden om de nabijheid Gods te ervaren en als innerlijke waarde te beoefenen. De nabijheid Gods ervaart de monnik in het gebed waaraan zijn dagelijks leven grotendeels gewijd is. Alleen in dit licht is de keuze voor de kartuizerwoestijn (*eremus cartusiae*) verstaanbaar.

Het doel van het kartuizerleven is geheel en al voor God te leven. De enige zorg van de monnik is God te mogen bezitten, dat wil zeggen: Gods bezit te mogen worden. De leegte van het men-

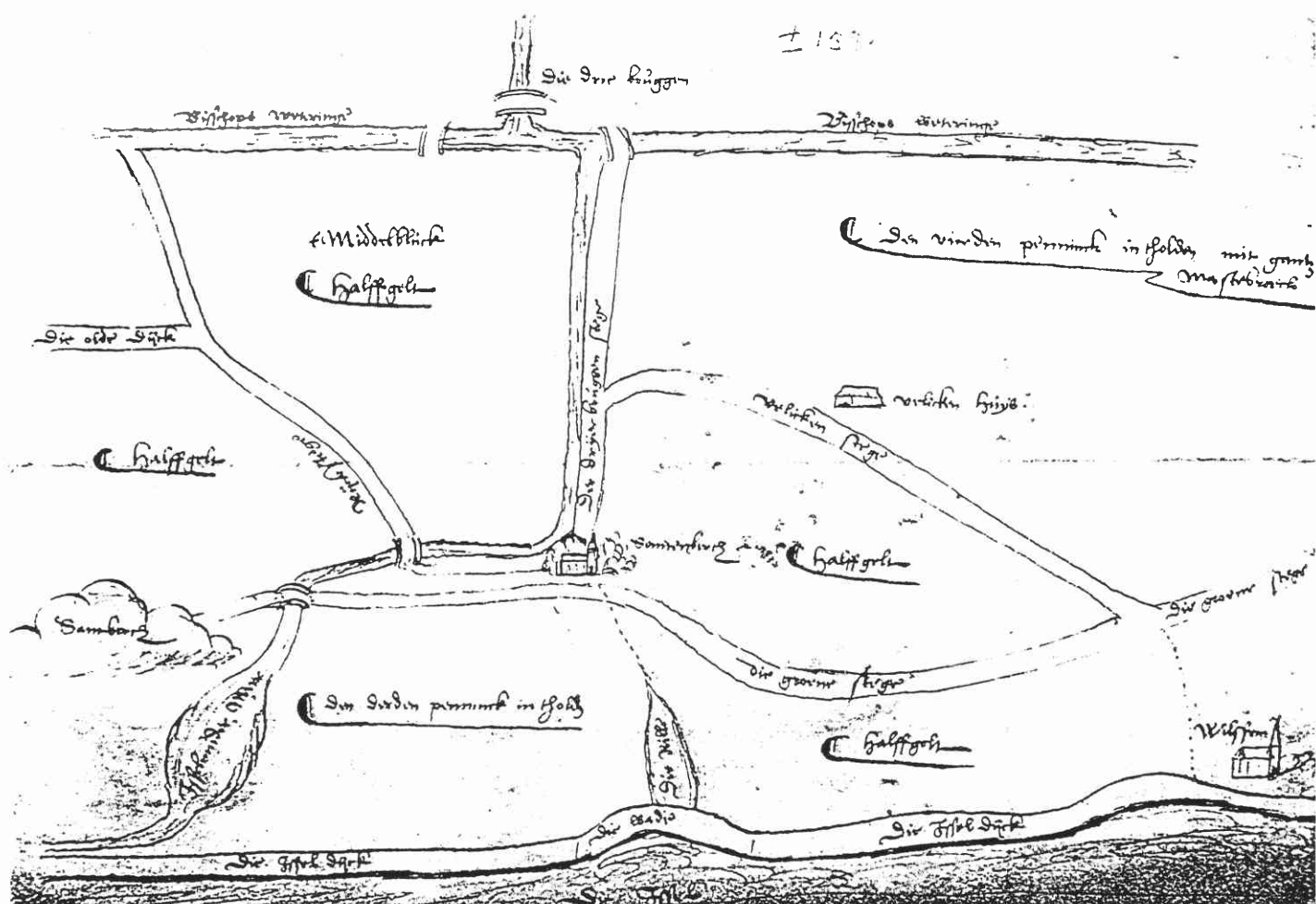
* Beeldhouwwerk, voorstellende Maria, omgeven door een krans van stralen of bloemen (gewoonlijk vijf maal tien rozen), dat veelal is opgehangen aan het gewelf van een kerk.

"Omarmd door
IJssel en Zwarte-
water."

o.r.v. F. Peereboom
J. Kummer
H. Stalknecht

Kampen 1995
IJsselakademie (uitg.)

183 N. 90-6697-075-0



Detailkaart van de Sonnenberg en omgeving omstreeks 1570, afkomstig uit een charter in het Gemeentearchief te Kampen. Mogelijk is de kaart van de hand van een kartuizer (Gemeentearchief Kampen, kaart. verz. 612).

senhart kan alleen door God vervuld worden. Al het andere gaat voorbij. Bemind worden en alleen daarom kunnen beminnen, is de grondgedachte van waaruit de kartuizer leeft. Dit ideaal wordt nagestreefd door het leiden van een gedisciplineerd leven, waarin lezen en stilte, overweging en gebed, studie en werk, samenzijn en ontspanning, gemeenschappelijke viering en broederlijk beraad elkaar afwisselen.⁷

De kartuizer leeft zowel in eenzaamheid als in gemeenschap. Een belangrijk deel van zijn leven brengt de kartuizer in de eenzaamheid van zijn cel door. Op bepaalde momenten van de dag of de week verkeert hij in de gemeenschap van het convent. Zo wordt ervoor gezorgd dat een geestelijk evenwicht in de persoon en zijn gemeenschap bereikt wordt. De nabijheid Gods is een waarde die de monnik niet voor zich houdt, maar die hij met medebroeders deelt en naar de buitenwereld uitstraalt. Zo wordt de kartuizer evenzeer behoeft voor een spanningloze vlucht uit de wereld als voor een koestering van geestelijk eigenbelang.

Het ontstaan van de kartuizerorde

De kartuizerorde dankt zijn ontstaan aan Bruno (1024/31-1101), die uit een aanzienlijke Keulse familie stamde. Bruno had aan de kapittelschool te Reims gestudeerd en was er later tot *scholaster* (schoolleider) benoemd. Daar leerde hij van nabij de intriges en simonistische praktijken* van bisschop Manasses (1067-1080) kennen. Toen deze door Rome veroordeeld was, kreeg Bruno de bisschopszetel van Reims aangeboden. Uit onvrede met de kerkelijke situatie weigerde hij echter deze te aanvaarden, en trok met enkele volgelingen naar het jonge cisterciënzerklooster Molesmes om er als kluisenaar te leven. Zijn aanhang groeide zo, dat hij ervoor koos een nieuwe nederzetting te vormen. Met hulp van bisschop Hugo van Grenoble begon Bruno in de onherbergzame eenzaamheid rondom Grenoble een samenleving van eremieten, die later het moederhuis van de

* Simonie is handel waarbij geestelijke goederen voor geld of geldswaarde verkocht worden, zo geheten naar Simon de Tovenaar (Hand. 8:18).

kartuizerorde zou worden en als *la Grande Chartreuse* nog steeds bestaat.⁸

In vergelijking tot andere orden breidden de kartuizers zich aanvankelijk langzaam uit. De trage groei werd voor een deel veroorzaakt door de strengheid van het kartuizerleven, waarvoor een sterke gezondheid en een grote mate van geestelijk evenwicht waren vereist. Een andere reden lag in het grote financiële vermogen dat nodig was om een kartuize, dat wil zeggen het klooster en de omliggende terreinen, te kunnen bekostigen. Bovendien moesten de materiële en geestelijke levensvatbaarheid duidelijk vaststaan, voordat het generaal kapittel ertoe overging een nieuwe stichting te erkennen en in de orde te incorporeren.⁹

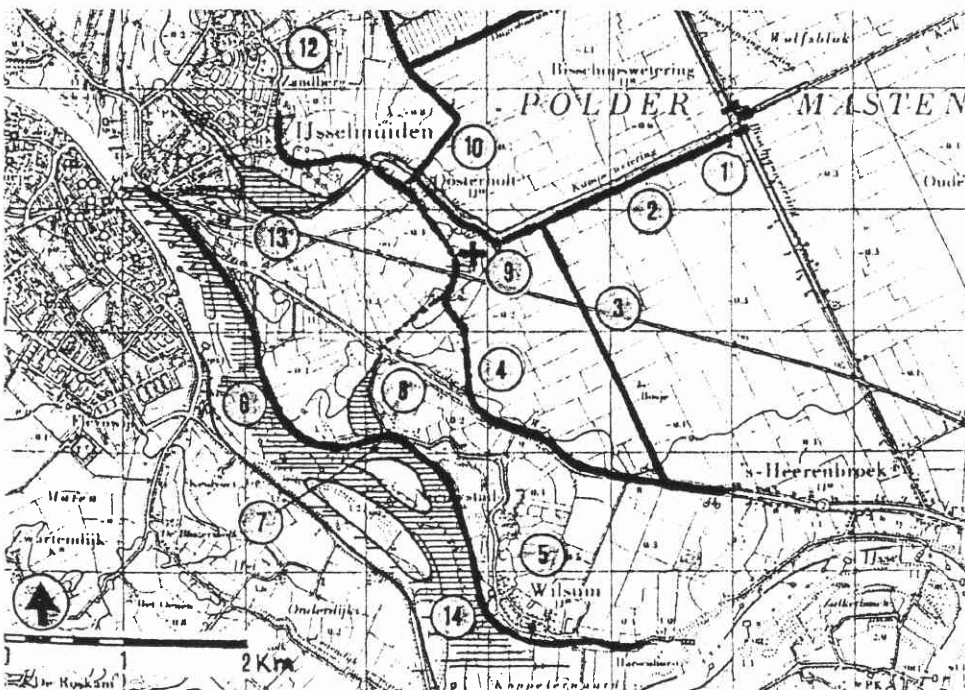
De grote bloei van de kartuizerorde viel in de veertiende eeuw, toen over heel Europa bijna honderd kartuizen gesticht werden. Deze explosieve groei wordt verklaard doordat andere orden hun aantrekkingskracht aan het verliezen waren en men in deze eeuw van kerkelijke schisma's alerwege uitzag naar innerlijke hervorming. De kartuizers werden gezien als een bron van geestelijke vernieuwing. In de vijftiende eeuw werden naar verhouding minder kloosters gesticht: in totaal nog ongeveer veertig, waaronder de Sonnenberg.¹⁰ In deze eeuw waren het vooral de milieus van de moderne devoten die een opmerkelijke groei doormaakten en de kartuizers in de schaduw stelden.

In de Nederlanden verliep de groei van de kartuizerorde vanuit twee richtingen. De eerste kartuizerkloosters werden gesticht in Henegouwen (Valenciennes 1288, Sint-Omaars 1299). Van daaruit werden monniken noordwaarts gestuurd: Herne 1314, Brugge 1318, Antwerpen, 1323. Geeraardsbergen 1328, Gent, 1328, Diest 1328, Geertruidenberg 1336. Kort na deze eerste stichtingsgolf kwam een tweede vanuit het oosten op gang: Keulen 1334, Arnhem 1342, Utrecht 1392, Amsterdam 1393. De stichting van de Sonnenberg vanuit Utrecht in 1485 was dus een wel zeer late vrucht van deze tweede golf.¹¹

De organisatie van de kartuizerorde

Omdat Bruno geen nieuwe orde heeft willen stichten, heeft hij bij zijn dood ook geen orderegels gelaten. Zijn volgelingen leefden volgens de monnikenregel van Benedictus (gestorven 343), met enkele aanpassingen voor eremieten. Toen het leven van de Grande Chartreuse in de omtrek navolging kreeg, ontstond er behoefte aan schriftelijke richtlijnen die de band met het moederhuis moesten waarborgen. Zij werden voor het eerst in 1127-1128 in briefvorm ontworpen door de vijfde prior van de Grande Chartreuse, Guigo (gestorven 1137). Omdat het leven steeds om aanpassing van vastgelegde regels vraagt, werden de *Consuetudines Guigonis* spoedig gevolgd door aanvullingen, de *Consuetudines Antelmi* van prior Antelmus (1139-1151), de *Consuetudines Basilii* (1170), de *Statuta Jancelini* (1222) en *De reformatione* (1248).

In 1259 achtte het generaal kapittel de kartuizerwetgeving zo onoverzichtelijk, dat het tot een grondige revisie besloot. Pas in 1271 kwam aan dit monnikenwerk een einde en verschenen de Sta-



TMK 1 : 50.000, grijsruk 1970. Op deze kaart zijn de voormalige bezittingen geprojecteerd op de huidige situatie. Betekenis van de cijfers.

- 1 = Die drie bruggen (de drie bruggen)
- 2 = Die drijer bruggen stege (Kampweiring)
- 3 = Velicken stege (Bosjessteeg)
- 4 = die groene stege (Sonnenbergweg – Zwolse weg)
- 5 = Wilssem (Wilssem)
- 6 = Die Issel dyck (Isseldijk)
- 7 = Die wade
- 8 = Die kille
- 9 = Sonnenberch (klooster Sonnenberg)
- 10 = Kijkstege (zeegraven)
- 11 = Die oude dijk (de oude dijk)
- 12 = Santberg (Zandberg)
- 13 = Isselmudere Meer (meerblok)
- 14 = Die Issei (de Issei)

reconstructie ir. H.R. Steenbergen

tuta Cartusiae, die later – toen er weer aanvullingen nodig bleken – als de *Statuta Antiqua* bekend zouden blijven. Met de *Statuta Nova* van 1371 vormden de *Statuta Antiqua* de wettelijke grondslag van de kartuizerorde, totdat in 1509 de *Tertia Compilatio* eraan toegevoegd werd.¹² Onder deze wettelijke regeling heeft de kartuize Sonnenberg geleefd. Toen onder invloed van het Concilie van Trente (1545-1563) in 1581 met de *Nova Collectio* een herziening van de cartusiaanse wetgeving ontstond, had dit meest noordelijke huis in de Nederlanden reeds opgehouden te bestaan.

De bestuursvorm van de kartuizer orde wordt gekenmerkt door een sterk centralisme. Het doel ervan is de cartusiaanse spiritualiteit en de strengheid van het religieuze leven te waarborgen. Dit trachtten de kartuizers te doen door drie instituties: het jaarlijks generaal kapittel, de jaarlijkse kloostervisitatie en het ambt van de prior superior.

Onder de reeds genoemde prior Antelmus ontwikkelde zich als eerste institutie het *generaal kapittel* (1140), dat het hoogste gezagsorgaan van de orde is. Deze vergadering wordt gevormd door de priors van alle aangesloten kartuizen en vindt op de vierde zondag na Pasen plaats. Uit hun midden wordt volgens een systeem van getrapte verkiezingen het *definitorium* (besluitvormend college) gekozen, dat de leiding van het generaal kapittel heeft. Alle priors, inclusief de prior van de Grande Chartreuse, bieden aan het begin van het jaarlijks kapittel hun ontslag aan, zodat het *definitorium* de handen vrij heeft de leiding van de kloosters naar behoefte aan te passen. Het *definitorium* behandelt vervolgens alle ingekomen stukken en voorstellen. Het houdt zich bezig met aanvaarding van nieuw gekozen priors, behandeling van aanvragen om ontslag uit het priorsambt (*misericordia*), incorporatieverzoeken van jonge stichtingen en aanvragen voor nieuwe stichtingen. De voorgenomen besluiten worden aan de algemene vergadering voorgelegd. Het generaal kapittel gaat daarbij niet over één nacht ijs. Besluiten worden eerst voor een jaar afgekondigd, een jaar later ofwel goedgekeurd ofwel herroepen, en weer een jaar later pas definitief bevestigd.¹³

Als tweede institutie van de kartuizerorde ontstond de *visitatie*. Volgens een vernuftig roulatiesysteem worden alle kloosters van de orde jaarlijks bezocht door twee priors, die op gezag van het generaal kapittel als *visitatores* optreden. Zij spreken met iedere monnik afzonderlijk en proberen zich een beeld te vormen van eventuele gebreken in de kloosterlijke tucht, verslapping van de religieuze ijver, materiële problemen of klachten tegen personen. De visitatoren hebben verregaande bevoegdheden, vooral in zaken die geen uitstel dulden, maar zij moeten hun handelwijze tijdens het eerstvolgend generaal kapittel wel verantwoorden. Van hun beslissingen wordt een protocol aan de prior van het gevisiteerde klooster overhandigd, terwijl een afschrift ervan bestemd is voor het *definitorium* van het generaal kapittel.¹⁴

De derde belangrijke institutie van de kartuizers werd het ambt van de *prior superior*. De prior van de Grande Chartreuse is niet alleen de huisoverste van het moederhuis, maar ook voorzitter van het *definitorium* tijdens het generaal kapittel, en *prior superior* van de gehele orde in de tijd tussen twee generale kapittels. Ook hij heeft verregaande bevoegdheden, maar staat uiteindelijk onder het gezag van het generaal kapittel.

Dit unieke bestuursstelsel gaf aan de kartuizerorde van meetaf aan een grote stabiliteit. Het werd in onze streken aan het eind van de veertiende eeuw grotendeels overgenomen door het Kapittel van Windesheim (bij Zwolle).¹⁵ Deze omvangrijke kloostervereniging was de invloedrijkste vertegenwoordigster van de hervormingsbeweging van de Moderne Devotie van Geert Grote (1340-1384) uit Deventer.¹⁶

Het leven in de kartuize

Het eigenlijke leven in de cartusiaanse woestijn (*eremus cartusiae*) speelt zich af binnen de afzonderlijke kloosters. De kartuizen zijn autonome leden van de orde. De ideale kern van een kartuize wordt gevormd door twaalf *monachi* (koormonniken), onder leiding van een *prior* (huisoverste). Deze wordt gekozen uit en door de koormonniken. Zij leven een streng afgezonderd leven in eigen cellen of kluizen binnen het *domus superior* (monnikenkwartier), en bidden de voornaamste getijden van het koorgebed of goddelijk officie (*officium divinum*) gezamenlijk in de kloosterkerk. Hun leven wordt voor een belangrijk deel mogelijk gemaakt door de *conversi* (lekebroeders), die minder afgezonderd leven in het *domus inferior* (broederskwartier), en die voor de huishoudelijke diensten zijn aangesteld. De middeleeuwse kartuizen kenden bovendien nog een beperkt aantal *redditi* (reddieten, die minder streng leefden), *donati* (donaten of halfreligieuzen, die een contract met het klooster hadden), en *prebendarii* (proveniers of betalende vaste gasten). Sinds de *Nova Collectio* (1582) zijn er geen reddieten en proveniers meer. Wie tegenwoordig kartuizer wil worden, kan kiezen voor een leven als monnik, convers of donaat.

De prior dient de eremietengemeenschap voor te gaan in levensernst en godsbeleving. Hij wordt terzijde gestaan door twee monniken met bijzondere taken. De *procurator* (econoom) is verantwoordelijk voor de materiële zaken van de kartuize en voor de werkverdeling en het geestelijk welzijn van de lekebroeders. De *vicarius* (onderoverste) is de plaatsvervanger van de prior. Daar-

naast zijn er nog bijzondere officies die door monniken worden waargenomen, zoals dat van de *sacrista* (koster en bibliothecaris).

Wie kartuizer wil worden, moet een proefjaar (*probatio*) én een noviciaatsjaar doormaken. Wanneer hij voldoende in de gebruiken en de spiritualiteit gevormd is, legt hij zijn geïorten af (*professio*). Hij belooft dan trouw aan de plaatselijke gemeenschap (*stabilitas loci*) en verplicht zich tot armoede, maagdelijkheid en gehoorzaamheid. De koormonnik draagt een wit wollen habijt, bestaande uit een tuniek en een hoofdkap met scapulier, waarvan voor- en achterzijde ter hoogte van de heupen met dwarsbanden verbonden zijn. Hij wordt gewoonlijk met *dominus* (heer) aangesproken, soms met *frater* (broeder). De prior wordt *pater* (vader) genoemd.

Om de eenzaamheid te waarborgen, moet een kartuize ver van het rumoer van de wereld verwijderd liggen. Oorspronkelijk waren de grenzen van het kartuizerterrein bezitsgrenzen (*termini possessionum*). Later werd het eigen gebied beperkt tot de grenzen van de bewegingsvrijheid van de monniken in de omgeving (*termini monachorum*). Voor de procurator moesten deze in verband met zijn ambtsverplichtingen wijder zijn (*termini procuratoris*). Het gebied binnen deze grenzen moest voldoende zijn om mens en dier te kunnen onderhouden; aan hun aantal werden daarom beperkingen gesteld.

De kartuizers komen alleen voor de belangrijkste getijden (vigilie, lauden, vespers) van het dagelijks koorgebed in de kloosterkerk bijeen. De overige getijden bidden zij in de stilte en eenzaamheid van hun cel. Het grootste deel van de dag brengt de kartuizer daar door met lezen, mediteren, gebed en handenarbeid. In de middeleeuwen nam het afschrijven van boeken onder de handenarbeid een voorname plaats in.¹⁷ Alleen op zon- en feestdagen gebruiken de kartuizers de hoofdmaaltijd gemeenschappelijk in de refter. Op de gewone dagen worden de maaltijden aan ieders kluis afzonderlijk bezorgd. Deze kenmerken zich door grote soberheid en een vegetarische samenstelling. Vanaf het feest van de Kruisverheffing (14 september) tot Pasen wordt de grote monastieke vasten onderhouden en gebruikt men slechts één maaltijd per dag.

In de kapittelzaal houden de monniken wekelijks het huiskapittel. In deze conventsvergaderingen wordt het geestelijk en materieel leven van de gemeenschap en haar leden besproken. Tweemaal in de week houden de kartuizers gemeenschappelijke recreatie, waartoe ook de urenlange wandeling (*spaciamentum*) binnen het kartuizergebied gerekend wordt.

Volgens dit levensritme hebben ook de kartuizers geleefd, die vanuit het welvarende Utrecht naar Mastenbroek zijn getrokken, om op de Sonnenberg een nieuwe gemeenschap te stichten.

DE KARTUIZE SONNENBERG

Het natuurlijk milieu

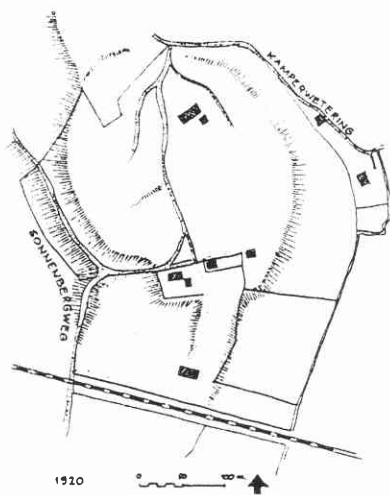
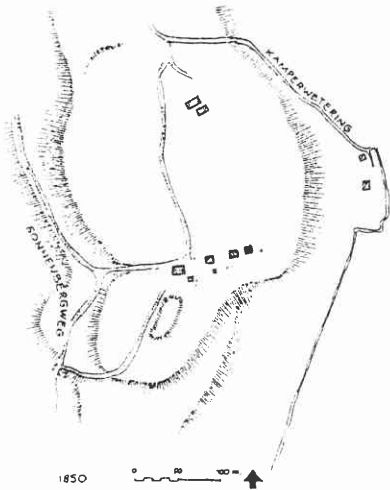
De Sonnenberg was een aantrekkelijke vestigingsplaats voor een kartuizerklooster. Hij lag aan de rand van het grote veengebied Mastenbroek, dat omstreeks 1364 werd opgemeten en in kaart gebracht, en daarna werd ontgonnen. Alleen in 's-Heerenbroek bleef nog lange tijd een gebied ontgonnen liggen. Het is denkbaar dat de kartuizers van de Sonnenberg daar nog ontginningen hebben uitgevoerd.¹⁸

Aan de westelijke rand van de huidige polder Mastenbroek strekt zich tussen Wilsum en Grafhorst een bochtig verlopende zandstrook uit. De hoogte varieert thans van 0,4 m beneden N.A.P. tot 0,5 m boven N.A.P., met lokale verheffingen tot 4 m boven N.A.P. Deze strook bestaat uit zandige en kleiïge fluviaatle en eolische afzettingen, die plaatselijk sterk zijn vergraven. Het gehele complex vertoont het beeld van een oeverwal- of stroomrugachtige morfologie, met een wisselende breedte van 250 tot 600 meter. Aan weerszijden van dit zandlichaam komen grote bodemkundige verschillen voor in de vorm van klei-op-veengronden, veen- en overslaggronden.¹⁹ Door deze afzettingen heen duiken hier en daar zandeilandjes op. In dit gebied, waar eertijds rivier- en zeeïnvloeden groot waren, komen de zandige afzettingen veelal voor onder de naam rivierduinen.²⁰ Zij boden vanouds goede mogelijkheden tot bewoning, in een gebied waar de waterhuishoudelijke situatie te wensen overliet. Men treft er thans van zuid naar noord de nederzettingen Wilsum, Nieuwstad, Uiterwijk, Oosterholt, IJsselmuiden en Grafhorst aan. Het is in dit overgangsgedebied van zand, klei en veen dat de kartuizers zich ter hoogte van Oosterholt op de Sonnenberg vestigden. Het gebied van de kartuizers lag zowel ten oosten als ten westen van dit zandcomplex, zoals blijkt uit het charter van 24 juni 1509, waarin de bezitsgrenzen door de visitatoren van de Sonnenberg worden vastgesteld en door de prior superior en de definitoren van de kartuizerorde worden bekrachtigd.

De kartuizers in de Lage Landen beschikten in de middeleeuwen over grote kennis op het gebied van waterhuishouding en landinrichting. Zo is Hendrik Egger van Kalkar, prior van de kartuizer Monnikhuizen bij Arnhem (1368-1373), de grondlegger van de bestuursstructuur van het inmiddels zeshonderd jaar oude polderdistrict Veluwe.²¹ Hij leidde vanuit Monnikhuizen met succes



Kartuizers bij de bouw van hun klooster. Gedeelte van een houtsnede in de eerste gedrukte uitgave van de statuten der kartuizers, Bazel, 1510



De Sonnenberg bij Oosterholt, ten zuidoosten van IJsselmuiden. Topografische kaart 1:25 000, 21 D KAMPEN, uitgave 1989. Drie detailkaarten van de omgeving van de Sonnenberg in a) 1850, b) 1920 en c) 1990 (tekeningen in H.R. Steenbergen, 1991)

de verbetering van de waterhuishouding aan de oostelijke Veluwerand, nadat anderen daartoe vergeefse pogingen hadden gedaan. Onder zijn toezicht ontstonden dijken en sluisen. Dergelijke bezigheden waren bij de kartuizers van de veertiende eeuw overigens niet algemeen. Een reden kan geweest zijn, dat Monnikhuizen en zijn bezittingen op de Veluwe zelf groot voordeel hadden bij een waterhuishoudelijke regeling. Hendrik Egher is in ieder geval als 'de eigenlijke stichter van het waterschap Veluwe' te beschouwen.²²

De komst van de kartuizers naar de Sonnenberg had betekenis voor de onmiddellijke omgeving. Uit diverse bronnen blijkt dat de kartuizers van de Sonnenberg hun bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling en het in cultuur brengen van Mastenbroek. Zo zijn de kartuizers onder het prioraat van Volpert Hendriksz van Grave in 1538 betrokken geweest bij de aanleg van hooiden in de IJssel tussen Zalk en Veecaten.²³ Tot hun werkzaamheden behoorden verder ontginning, en uitgifte van ontgonnen gronden. Het is de vraag of de achterstand bij het in cultuur brengen van Mastenbroek misschien zelfs een mogelijke aanleiding is geweest voor de vestiging van de kartuize op de Sonnenberg.²⁴ Wellicht werd de stichting gestimuleerd door de bisschop van Utrecht die bij de eventuele ontginningen zijn voorslag kreeg.

De kapel in Oosterholt

Al lang voordat de kartuizers zich in Oosterholt vestigden, was er zoals gezegd geestelijk leven in de vorm van Mariadevotie. Bij de verdeling van Mastenbroek in 1364 was er sprake van de 'Capellen thoe Oosterholt'.²⁵ Deze kapel was gelegen westelijk van de weg, die van de Sonnenberg over het *Senéke* gaat. Het *Senéke* of *Zenikere* was een water dat de grens vormde tussen de parochies IJsselmuiden en Wilsum. Gerekend naar de huidige toestand betekent dit dat de kapel ergens aan de Sonnenbergweg tussen de huidige viersprong in Oosterholt en de *Manenberg* gestaan moet hebben. Een nadere plaatsbepaling ontbreekt.

Tijdens de onlusten die tussen Zwolle en Kampen waren uitgebroken, werd de Mariakapel in 1520 van al haar kostbaarheden beroofd.²⁶ Uit een stuk van 1523 blijkt dat de abdis van het klooster van Essen eigenares van deze kapel was; er wordt een herenpond geheven tot onderhoud van 'Onse lieve vrouwe to Oosterholt'.²⁷

De vraag dringt zich op, of de kapel mogelijk een oriëntatiepunt is geweest bij het uitzetten van raaien om de landmeting te doen. Verder zou het interessant zijn om te weten hoe ver de kapel van het klooster aflag, en of de monniken met de kapel bemoeienis hadden. Van 1513 dateert een bericht over de kapel in Oosterholt, dat een nadere plaatsaanduiding bevat. Het land, gelegen aan de oude Hooiweg in het Zwijsleger, ten oosten van het land van het fraterhuis, behoorde volgens dit bericht toe aan de 'Cappelle toe Oosterholt'. Waarschijnlijk is met dit fraterhuis het Sint-Gregoriushuis van de broeders van het gemene leven in Zwolle bedoeld.²⁸ Tevens blijkt dat het *Wilgenhaagje*, tegenover het klooster, met het land daarachter altijd aan de kapel behoort heeft. Uit een document van 1603 wordt duidelijk dat een zekere Peter Ianszoon jarenlang drie goudgulden voor het onderhoud van de kapel heeft ontvangen.²⁹

Door het ontbreken van precieze indicaties zijn wij niet in staat de juiste plaats aan te wijzen waar de kapel gestaan heeft. Indien de kapel een oriënteringspunt is geweest bij het uitzetten van raaien, moet zij hebben gelegen op de raai die als volgt aan te geven is: uitgaande van de toren van de Nederlands-Hervormde kerk (Sint-Stephanus) te Hasselt langs de Hasseltse steeg en de Kamperwetering richting Sonnenberg. Aan de westzijde van het rivierduin, in de nabijheid van de weg Oosterholt - Wilsum, zal dan de kapel gestaan hebben.³⁰

Het Sint-Catharinahuis op de Sonnenberg

Er is op de Sonnenberg nóg een geestelijke instelling geweest, namelijk het Sint-Catharinahuis.³¹ Van deze religieuze gemeenschap was lange tijd niets anders bekend dan dat zij bestond uit tertiariissen van Sint-Franciscus, voordat zij naar Kampen werd verplaatst en in een birgittinessenklooster veranderd.³²

De geschiedenis van het Sint-Catharinahuis is door recent onderzoek in een nieuw licht komen staan. In een bul van het Concilie van Bazel van 1 april 1434 voor de bisschop van Utrecht, Walraven van Meurs (1434-1450), staat dat een zekere Milla van Kampen (een inwonster van de stad) op de Sonnenberg in het kerspel Wilsum een huis heeft gesticht, waarin zij met andere vrouwen naar de derde regel van Franciscus leefde. Deze regel was opgesteld om leken in staat te stellen een godvruchtig leven te leiden zonder de moeilijke stap te hoeven doen van het afleggen van de strenge kloostergeloften. Bij dit huis hadden de Kamper echtelieden Johannes en Margaretha Kennekens en de priester Riquinus Visch een kapel gebouwd, niet te verwarren met de al eerder genoemde Oosterholtse Mariakapel. De tertiariissen hadden paus Martinus V verlof gevraagd om

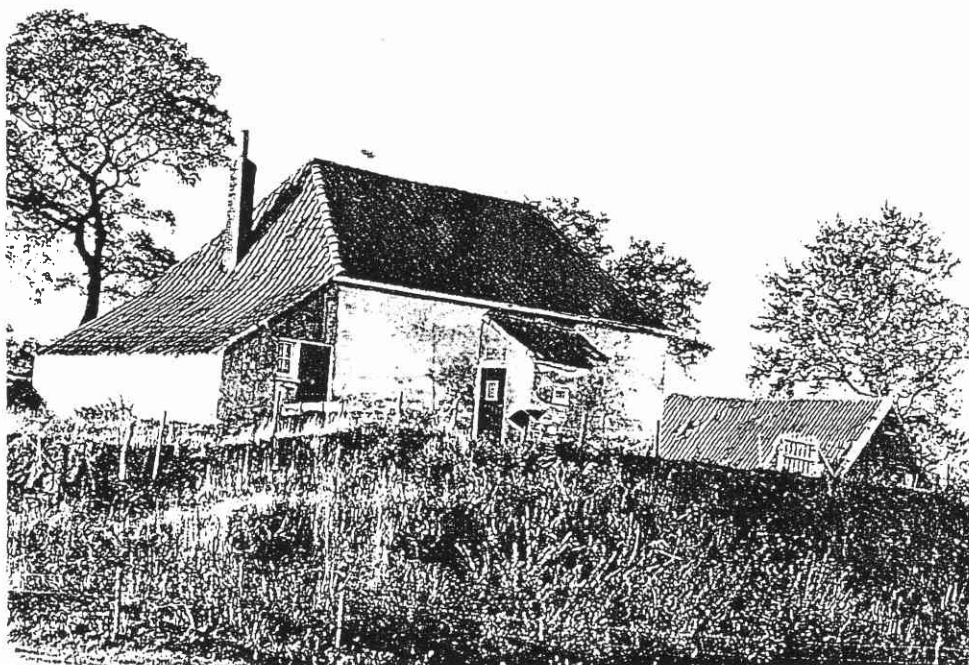
over te gaan tot de regel van Augustinus en de orde van de Allerheiligste Verlosser van Sint-Birgitta.³³ De paus had op 22 juni 1430 zijn toestemming verleend en de abt van het benedictijnse dubbelklooster Dikninge in Drenthe opgedragen de overgang te regelen. Deze abdij had ruime ervaring in kerkrechtelijke adviezen.³⁴ De overgang ging echter niet door, omdat de abt medewerking eraan geweigerd had, waarover dadelijk meer. Daarop droeg paus Eugenius IV de bisschop van Utrecht op, de vorming van het birgittinessenklooster op zich te nemen.³⁵

De orde der birgittijnen en birgittinessen was in 1370 gesticht door Birgitta van Zweden (1303-1373).³⁶ Zij omvatte dubbelkloosters, bestaande uit een kloosterkerk met aan weerszijden conventgebouwen. Volgens de ideale samenstelling van de abdij wonen er in het vrouwenklooster zestig nonnen en in het mannenconvent 25 monniken. De gemeenschap in zijn geheel bestaat op basis van het evangelie uit dertien *apostelpriesters* en 72 *leerlingen*, onder wie zestig vrouwen, acht lekebroeders en vier diakens.³⁷ De nieuwe orde vormde te midden van de talrijke kerkelijke hervormingsbewegingen in de veertiende eeuw een geheel nieuw verschijnsel.³⁸

Genoemde bul bevat enkele aanwijzingen, die zicht geven op de redenen waarom de overgang van de tertiariissen stagneerde. In de eerste plaats waren niet alle bewoonsters van het Sint-Catharinahuis op de Sonnenberg tertiariissen. In de tweede plaats hangt de reeds genoemde weigerachtigheid van de abt van Dikninge waarschijnlijk samen met het feit dat stadsbestuur en gilden van Kampen, vooral om economische redenen, gekant waren tegen de overgang van de tertiariisengemeenschap naar de orde van Birgitta. Elk klooster genoot immers vrijdom van belasting en zijn huisnijverheid betekende vaak concurrentie voor bepaalde gilden. In de derde plaats verkeerde Utrecht in verwickelingen over de bisschopszetel. Als opvolger van Frederik van Blankenheim was op 11 oktober 1423 Rudolf van Diepholt gekozen. Hij werd door de machtige steden, waaronder Kampen, gesteund. De paus aanvaardde Rudolf van Diepholt echter niet en benoemde Zweder van Culemborg tot bisschop van Utrecht. De onverzettelijheid van beide partijen leidde tot het Utrechts Schisma (1424-1438).³⁹ In deze periode kon van bisschoppelijke goedkeuring voor de kloosterplannen van Milla van Kampen geen sprake zijn, temeer daar zij zich ten opzichte van alle partijen in een onmogelijke positie had gebracht.⁴⁰ Milla van Kampen wendde zich daarop van Kampen en Utrecht af en bracht in 1435 in het hertogdom Brabant en het bisdom van Luik het birgittinessenklooster Mariënwater te Coudewater bij Rosmalen tot stand.⁴¹ Mariënwater werd zo het eerste klooster van Sint-Birgitta in de Nederlanden.

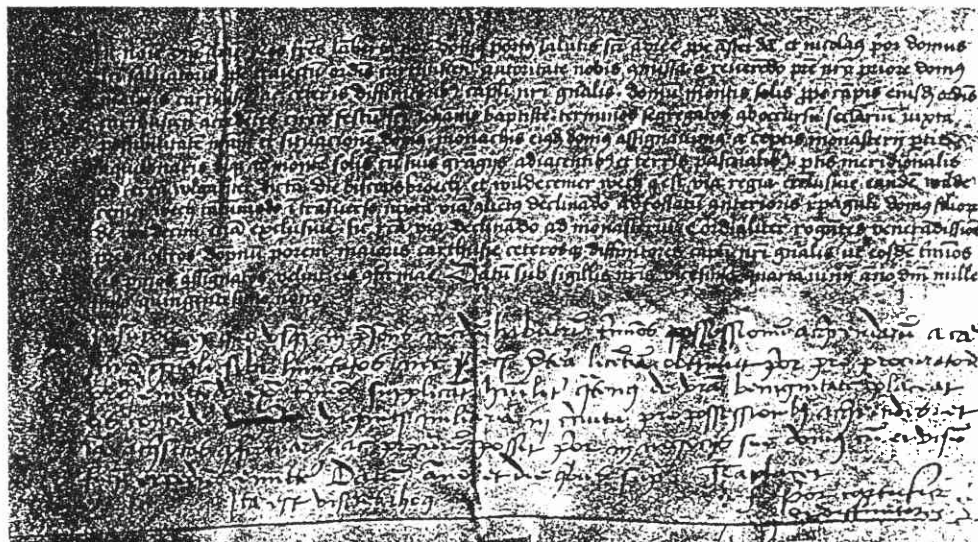
Toch was Kampen voor de nieuwe kloosterorde niet verioeren. Op 6 maart 1455 gaf bisschop Rudolf van Diepholt aan de tertiariissen van het Sint-Catharinahuis, gelegen buiten de stadsmuren in de Sint-Nicolaasparochie 'op ten Vloetdijck', verlof over te gaan tot de orde van de Allerheiligste Verlosser.⁴² Deze 'armen scamelen susteren van Iselmuden' waren blijkens een smeekschrift van 6 oktober 1440 uit IJsselmuiden naar Kampen gekomen. Of de zusters identiek zijn met een deel van de gemeenschap op de Sonnenberg te Wilsum, buurdorp van IJsselmuiden, is niet te bewijzen, noch uit te sluiten.⁴³

Welke bronnen van inkomsten de zusters in IJsselmuiden hadden, is niet bekend. Het is onwaarschijnlijk dat de 'armen, scamelen susteren van Iselmuden' veel ondersteuning konden ver-



Voormalige kartuizerkluis, thans huis van de familie Klein op de Sonnenberg. Gezicht vanuit het noorden. Foto: 1005 Lensink, Zwolle

Charter van 24 juni 1509 betreffende vaststelling der bezitsgrenzen voor de kartuize op Sonnenberg door prior Lambertus van de kartuize Sint-Andries te Amsterdam en prior Nicolaus van de kartuize Nieuwlicht te Utrecht, visitatoren van de kartuizer-orde. Met bijgeschreven toestemming van de prior superior en de definitoren. Don 1963-1971, II, 37, nr. 312, reg. nr. 945 (Gemeentearchief Kampen).



wachten van de gemeenschap van Oosterholt. Deze omvatte begin 1400 slechts zeventien gezinnen. Wellicht heeft de aanwezigheid van de zusters verband gehouden met de devotiekapel van Oosterholt en hebben zij daaruit inkomsten ontvangen.

Wat er na het vertrek van de zusters met de gebouwen is gebeurd, is niet bekend. In de laatste decennia van de vijftiende eeuw vestigde zich op het terrein van het vroegere Sint-Catharinahuis een klein convent van kartuizers.

HET SONNENBERGCONVENT

De stichting

Van de kartuize Sonnenberg zijn maar weinig bronnen bewaard gebleven.⁴⁴ Het kloosterarchief is grotendeels verloren gegaan. Wat ervan bewaard is gebleven – een honderdtal charters –, is door de beherende stichting van het Huis Bergh te 's-Heerenberg op 15 april 1969 aan het Gemeentearchief van Kampen overgedragen.⁴⁵ Het omvat vrijwel uitsluitend eigendomsbewijzen van land en hypotheek. Deze stukken berustten waarschijnlijk sinds 1572 in het archief van Huis Bergh, toen Kampen door de graaf Willem van den Bergh werd veroverd. Zes archivalia bevonden zich lange tijd in het Algemeen Rijksarchief in Brussel en zijn inmiddels aan het Rijksarchief in Zwolle overgedragen; zij hebben betrekking op het stoffelijk beheer van de geconfisqueerde goederen en bestrijken de jaren 1457-1593.

Al in 1477 blijken er plannen te hebben bestaan voor de stichting van een kartuize in de omgeving van Kampen. Op 16 maart van dat jaar legateerde priester Evert ten Acker drie akkers te Kamperveen ten behoeve van de stichting.⁴⁶ En op 11 december 1477 stemden burgemeester Bartelt van Wilssem en schepen Lubbert Peterssz, namens het stadsbestuur van Kampen ermee in, dat 'die guede ghistlike mannen vanden Carthuser orden hier in Mastebroick opte Sonnenberch over die Isele sullen een cloester moegen tymmeren ende dat bewonen van over alre der Carthuser orden ter goede eene gestichten ende maken, want Schepenen, Rait ende meente averlecht hebben ende Rypen Raide dair op gehat datt der stat Campen oeren burgeren ende Inwoenern niet hinderlick wesen sal'.⁴⁷

De kartuizers kozen het gebied van Mastebroek ongetwijfeld vooral om de stilte en eenzaamheid die er heersten. Terwille van de levensvatbaarheid van hun kartuize vroegen zij bij monde van hun visitatoren prior Lambertus (Sint-Andreas, Amsterdam) en prior Nicolaus (Nieuwlicht, Utrecht) op 24 juni 1509 het generaal kapittel toestemming om tot twintigduizend passen (omstreeks 15 km) in de omtrek van het toekomstige klooster grond te mogen verwerven, en reeds verworven gebied te bevestigen. Op die manier zou de prior bij volmacht deze gronden kunnen uitgeven.⁴⁸ In dit verzoek ging het om de vaststelling van het 'bereik van de procurator' (*termini procuratoris*). Het eigenlijke kartuizergebied diende omwille van het 'bereik der monniken' (*termini monachorum*) zoveel mogelijk uit aaneengesloten eigendom te bestaan. Het genoemde charter bevat de toestemming van de prior superior en de definitoren, eenvoudig geplaatst onder het eigenlijke verzoek.

Het duurde nog tot 1485 voordat de stichting van de kartuize op de Sonnenberg een aanvang nam, waarschijnlijk mede omdat het aantal benodigde celfundaties traag tot stand kwam. De le-

vensvatbaarheid van een kartuize hangt immers in hoge mate af van het aantal weldoeners dat een cel fundeert. De gemiddelde kartuize omvat twaalf cellen voor koormonniken.

Voor de Sonnenberg zijn fundaties – onder meer voor cellen – bekend van:

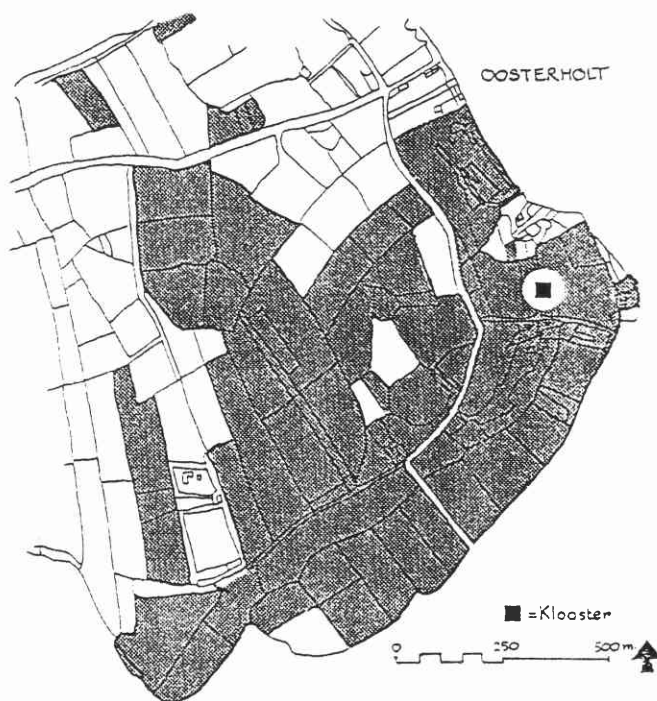
1. Maarten Willemsz., vicaris van de parochie te Kampen (één cel, testament 14 februari 1485)
2. de priester Herman Matthijsz. (goederen en renten, testament 22 augustus 1485, gestorven 1503/04)
3. de Kamper burger Roderik Kanneltijen (wellicht Kanneken)
4. de Kamper burger Dirk Jansz. (gestorven 31 juli 1519)
5. de priester Evert ten Acker (drie akkers land, testament 16 maart 1477)
6. Otto van der Heiden uit Deventer (één cel, gestorven 16 augustus 1491)
7. magister Igermansz. (gestorven 1 juli 1494) en zijn vader Seyno (goederen voor drie cellen; overigens ontstonden er over zijn nalatenschap problemen met de nabestaanden)
8. Aleyt, echtgenote van Seyno Igermansz. (gestorven 7 april 1506; drie cellen, die mogelijk identiek zijn aan de drie hiervoor genoemd na oplossing van het gerezen geschil)
9. Hermanus de Bercha (gestorven 12 juli 1500)
10. Christiaan Jansz. van Kampen (één cel, gestorven 1502)
11. magister Stephanus (één cel, gestorven 1503)
12. een zekere Herman (gestorven 1503, mogelijk is hij dezelfde als de hierboven genoemde Herman Matthijsz.)
13. Lambertus van der Hoeve (genoemd in 1505)
14. Bartheld Jacobsz. (één cel, gestorven 1505 of 1506)
15. Cornelius Joannis Sonioris (genoemd in 1507)
16. Lambert Aertssen Scroeder (testament 20 juni 1508)
17. Machteld (één cel, gestorven 1503)
18. de huisvrouw van Gereon (drie cellen)
19. Leonardus Hoyer uit Kampen (gestorven 11 april 1516)
20. Otto Budels uit Kampen (gestorven 1517)
21. Comen Jan de Lombaert en zijn echtgenote Margaretha (gestorven 1517)
22. Berta van Oort (gestorven 1522)
23. Diduwa van Hove (gestorven 8 mei 1531)
24. Lutgerd, dochter van Bernard Jansz. en begijn van het convent aan de Sint-Nicolauskerk te Kampen (één cel)
25. de priester Tyman Willemsz. van Genemuiden (altaarfundatie in de Onze Lieve Vrouwekerk te Kampen, 9 februari 1492)
26. Kartuize Nieuwlicht te Utrecht (één cel)⁴⁹

Uit deze gegevens blijkt, dat de Sonnenberg in 1506 of kort daarna in ieder geval het vereiste aantal van dertien cellen – een voor de prior en twaalf voor de koormonniken – bezat en dus als levensvatbaar kon worden beschouwd. Al de genoemde weldoeners, en wie weet hoeveel onbekend gebleven schenkers, stelden de kartuizers van de Sonnenberg in staat in een betrekkelijke onbezorgdheid hun eremietenbestaan te beleven. Van één van de weldoeners is wellicht het wapen op een stuk gebrandschilderd glas dat in de waterput is gevonden. Zie hiervoor de lijst van voorwerpen.

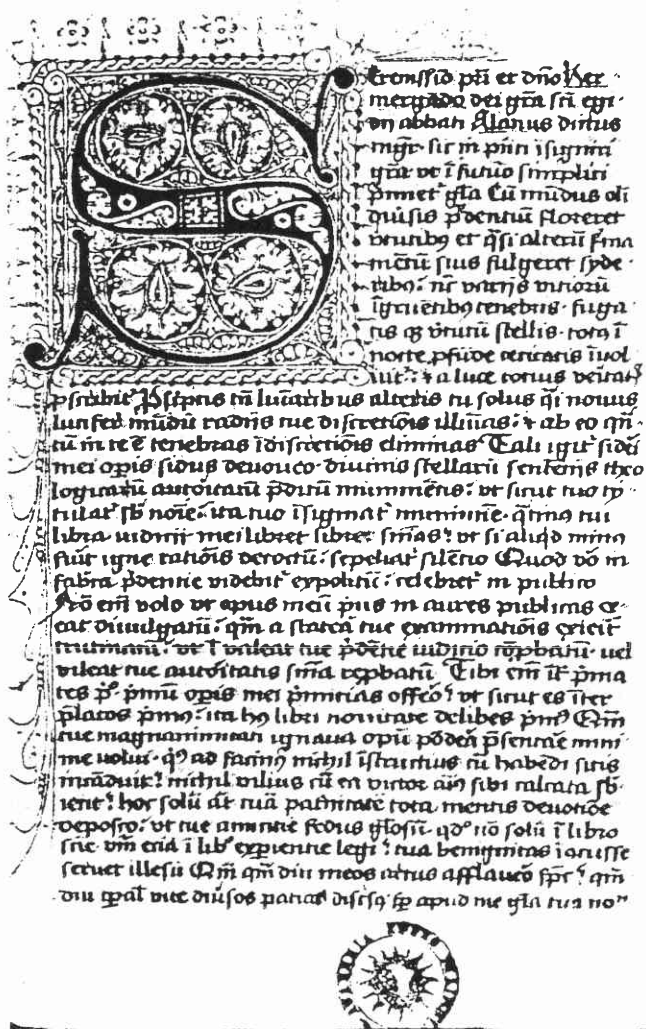
Ook de stichtende kartuize Nieuwlicht bij Utrecht fundeerde zoals gezegd een cel op de Sonnenberg. Aan de stichting namen verder een monnik uit de kartuize 's-Koningsdale' buiten Gent en twee kloosterlingen van de kartuize Nieuwlicht deel; hun namen zijn onbekend.⁵⁰ Als *rector* (voorlopige overste) trad de voormalige prior van Nieuwlicht, Wermbold van Leiden, op.⁵¹ In 1494 werd de jonge stichting als 'huis van Sint-Martinus op de Sonnenberg' (*domus sancti Martini in Monte Solis*) in de kartuizerorde geïncorporeerd.⁵² De eerste prior werd toen gekozen in de persoon van Dirk van der Werden uit de kartuize Monnikhuizen.⁵³

De ontwikkeling

De tot nu toe enige monografie over de kartuizers van de Sonnenberg is van de hand van de kar-



Weergave van de gronden in het Zwijnsieger die in eigendom waren van de kartuizers van de Sonnenberg. Het overige kartuizerbezit is topografisch nog niet vastgesteld. Tekening naar een kaart uit het gemeentearchief van Kampen, archief van Huis Bergh, door ir. H.R. Steenberg, 1991.



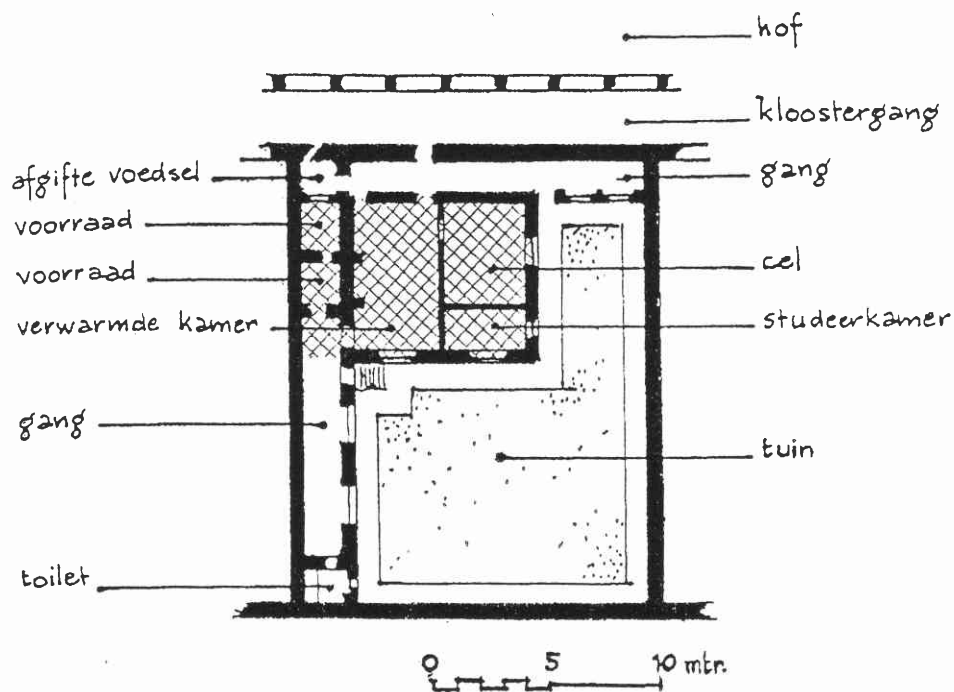
Kopieerwerk van kartuizers die op de Sonnenberg hebben gewoond. Ongedateerd handschrift, gekopieerd door Wermbold van Leiden (HS 131, 3 E 2, fol. 1R, Universiteitsbibliotheek Utrecht)

tuizenvorser H.J.J. Scholtens.⁵⁴ Hij noemt voor de 96 jaren waarin de Sonnenberg bestaan heeft de namen van 39 kartuizers die tot het convent hebben behoord. Omdat hij zich beperkt tot de namen die in zijn bronnen te traceren waren, moet het totale aantal groter geweest zijn. Scholtens schetst de geschiedenis van de Sonnenberg aan de hand van de achtereenvolgende prioraten.⁵⁵ De volgende priors hebben aan het hoofd van de kartuize Sonnenberg gestaan:

1. 1485-1492/93 WERMBOLD VAN LEIDEN, profes van Nieuwlicht (prior), rector, gestorven in Nieuwlicht (1517).
2. 1492/93-1497 DIRK (THEODERICUS) VAN DER WERDEN, profes van Monnikhuizen, rector (vanaf 1494 prior), gestorven 29 augustus 1501.
3. 1497-1504 IOHANNES VAN BOLSWARD, profes van Nieuwlicht, prior, gestorven in Sonnenberg 10 juni 1504.
4. 1504-1513 HENRICUS VAN HOORN, profes van Nieuwlicht, prior, gestorven in Nieuwlicht 24 maart 1523.
5. 1513-1517 ADRIANUS VAN DEN CRUYCE (RUPELMONDE), profes van Geertruidenberg (procurator), prior, gestorven in Sonnenberg 25 november 1517.
6. 1517-15.. JACOBUS VAN SEVENER, profes van Sonnenberg (procurator), prior (nog in 1519), gestorven in Monnikhuizen 1 juli 1539.
7. 15..-15.. SALVUS, profes van Sonnenberg, prior.
8. 15..-1525 GERARDUS VAN HAARLEM, profes van ?, prior, gestorven in Sonnenberg 1525.
9. 1525-1540 VOLPARDUS HENDRIKSZ. VAN GRAVE, profes van Nieuwlicht (sacrista, procurator), prior, gestorven in Nieuwlicht (prior) 18 november 1545.
10. 1540-1545/46 JASPERUS IANSZ. VERHORST VAN AMSTERDAM, profes van Nieuwlicht, rector (vanaf 1541 prior), gestorven in Nieuwlicht (vicarius) 20 maart 1558.
11. 1545/46-1550 NICOLAUS VAN HAARLEM, profes van Nieuwlicht, prior, gestorven in Nieuwlicht (prior) 22 maart 1567.
12. 1551-1555 IOHANNES MOL, profes van Nieuwlicht (vicarius), prior (later procurator, vicarius), gestorven in Geertruidenberg 11 juli 1569.
13. 1555-1562 HENRICUS VAN CULEMBORG, profes van Nieuwlicht (vicarius), rector (vanaf 1556 prior), gestorven in Nieuwlicht (wellicht als vicarius).
14. 1562-1565 LAMBERTUS VAN BRIENEN, profes van Monnikhuizen (prior, vicarius), prior, gestorven in Sonnenberg 1567.
15. 1565-1574 CORNELIUS DE GROOT, profes van Vught, rector (vanaf 1568 prior), gestorven in Vught 28 februari 1614.
16. 1574-1576 GUILLELMUS IANSZ. VAN SCHOONHOVEN, profes van Nieuwlicht, rector (vanaf 1575 prior), gestorven in Sonnenberg 1576.
17. 1576-1579 ALEXANDER PALINCK, profes van Brugge (procurator, prior), prior, gestorven in Sonnenberg 17 maart 1579.
18. 1579-1580/81 ARNOLDUS BEMMELIUS, profes van Sonnenberg, rector, gestorven in 1580/81.
19. 1581 PETRUS HOORENBEECK, profes van Leuven, rector, gestorven in Keulen 23 november 1581.

De kartuize Sonnenberg heeft vrijwel vanaf het begin een kormevol bestaan geleid. Het duurde tien jaar voordat de Oosterholter gemeenschap in de orde kon worden geïncorporeerd. In het bestuur was weinig continuïteit. Gemiddeld duurde een prioraat nauwelijks vijf jaar. Van de negentien priors waren er hoogstens drie uit de eigen gemeenschap afkomstig. De andere kwamen overwegend uit Nieuwlicht (9), en verder uit Monnikhuizen (2), het 'Hollandse huis' bij Geertruidenberg (1), de kartuize Sint-Sophia te Vught (1), de kartuize Genadedal bij Brugge (1), de kartuize Heilig Maria Magdalena-onder-het-kruis te Leuven (1), en een onbekende kartuize (1).⁵⁶

De verslagen van de generale kapitels gewagen regelmatig van financiële en personele problemen in de Sonnenberg. Andere kartuizen, waaronder vooral Nieuwlicht bij Utrecht, moesten regelmatig met geld en monniken bijspringen. Telkens opnieuw werden van andere kartuizen gastmonniken (*hospites*) naar Oosterholt gezonden (ondermeer in 1505, 1551, 1564, 1568, 1569), die de gelederen moesten aanvullen. Alleen onder de prioraten van Henricus van Hoorn (1504-1513) en Volpardus Hendriksz. van Grave (1525-1540) is sprake van een zekere geestelijke en materiële bloei. Hun bestuurstermijnen vallen op door de lengte.



KARTUISER KLUIS (vgl. Viollet-le-Duc.)



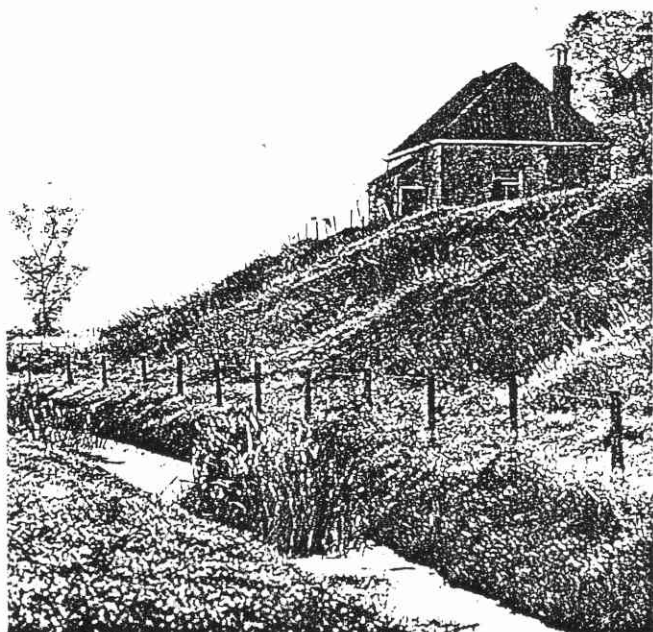
Het grondoppervlak dat overeenkomt met dat van het "witte huisje"

Schets van een kartuizercel naar de reconstructie van Viollet-le-Duc, in relatie tot het huis van de familie Klein (tekening ir. H.R. Steenberg, 1991).

Opmerkelijk is ook dat het generaal kapittel bij de benoeming van oversten voor de Sonnenberg vaak een *rector* (voorlopige overste) aanstelde, alvorens hem tot *prior* (overste) te bevorderen. Slechts voor een periode van 55 jaar (1494-1540) werd de Sonnenberg onafgebroken door priors bestuurd. Dit tijdvak valt min of meer samen met de betrekkelijke bloei die de Sonnenberg toen gekend heeft; betrekkelijk, omdat reeds in 1515 opheffing van de Sonnenberg door het generaal kapittel werd overwogen. In de overige perioden was er voor in totaal negentien jaren sprake van een rector. Dit benoemingsbeleid wijst duidelijk op de twijfels en zorgen die het generaal kapittel over de Sonnenberg koesterde. Het is de vraag of de Sonnenberg eenvoudig niet te laat is gesticht. Was het getij voor een voorspoedige ontwikkeling, zo laat in de vijftiende eeuw, misschien al gekeerd?⁵⁷

Het voormalige bezit van de kartuize Sonnenberg is nog niet in kaart gebracht. Alleen voor het Zwijnsleger bleek het doenlijk de kartuizer bezittingen te localiseren, zoals die in 1572 werden vastgesteld. Onderzocht moet nog worden of de restanten van het archief voldoende aanwijzingen bevatten voor een gefundeerd oordeel over de materiële staat van de Sonnenberg.⁵⁸

Sinds 1572, toen Kampen door graaf Willem van den Bergh – zwager van prins Willem van Oranje – voor de Staatsen was veroverd, bestond er weinig hoop meer voor de kartuizers. Het klooster werd door de graaf aan een zekere Rotger geschonken. Zelf nam hij kelken en monstransen in een ton mee, alsmede het kloosterarchief.⁵⁹ Na het vertrek van Willem keerden de monniken slechts voor korte tijd terug. In 1580 werd het klooster voor de tweede maal geplunderd. Op 10 april 1581 besloot het stadsbestuur van Kampen klooster en kapel af te breken en het materiaal te verkopen.⁶⁰ Enkele van de weinige overgebleven monniken weken uit naar de kartuize Sint-Barbara in Keulen.⁶¹ Daar is de laatste monnik van de Sonnenberg, Petrus Balen, op 2 september 1600 op negentigjarige leeftijd overleden, in het zestigste jaar van zijn professie. Nog in 1609 is sprake van een gewezen monnik van de Sonnenberg, Bartolt van Wilsem, die van de Raad van Kampen 200 carolusgulden ontving om zich in Den Haag bij een advocaat of procureur in de praktijk te bekwamen.⁶² Een andere monnik uit Oosterholt, Andreas, eens prior van de kartuize Maria Paradijs (*domus Paradisi beatæ Mariæ*) bij Danzig, was al in 1579 of 1580 overleden.⁶³ Nog in 1581 had het generaal kapittel Petrus Hoorenbeck, procurator van de kartuize te Leuven, tot rector van de Sonnenberg aangesteld. Hij is echter niet meer in Oosterholt aangekomen en op 23 november 1581 te Keulen gestorven.⁶⁴ Met deze laatste kartuizers stierf de Sonnenberggemeenschap uit. De



Voormalige kartuizerkluis, thans huis van de familie Klein op de Sonnenberg.
Gezicht vanuit het westen (foto J. Lensink, Zwoile).

administratie van de goederen werd nog tot 1636 door visitatoren gevoerd, samen met de rentmeester die door de bestuurders van de provincie was aangesteld

De bibliotheek

Hoe groot de bibliotheek van de Sonnenberg is geweest kan niet meer worden vastgesteld. Het was gebruikelijk dat aan een stichtingsgroep boeken werden meegegeven. De kartuize Nieuwlicht bezat een uitstekende bibliotheek.⁶⁵ Het ligt voor de hand dat heel wat boeken, met name van tweede keus, aan de twee monniken die de communiteit op de Sonnenberg kwamen versterken zijn meegegeven. In 1485, toen de boekdrukkunst snel in betekenis aan het toenemen was, kunnen daar heel wat handschriften bij zijn geweest. Deze werden immers veelal als verouderd beschouwd. Bovendien vertrok met Wermbold van Leiden een van de laatste kartuizers uit Utrecht, die nog grote belangstelling voor handschriften had.⁶⁶ Van hem zijn verschillende handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Utrecht bewaard gebleven.⁶⁷ Hietzelfde geldt voor zijn beide metgezellen, Romerus Swaen van Amsterdam, de eerste procurator van de Sonnenberg, en Petrus Bartheldz. van Biervliet.⁶⁸ Ook de latere prior Henricus van Hoorn was een kopiïst.⁶⁹ Deze

overblijfselen van hun schrijfkunst betekenen niet dat genoemde monniken ook in de Sonnenberg kopieerwerk hebben verricht. De gedateerde handschriften zijn alle voor of na hun verblijf in de Sonnenberg gekopieerd. Bovendien dragen zij alle het eigendomsmerk van Nieuwlicht, zodat aangenomen mag worden dat zij deze kartuize nooit verlaten hebben en met de gehele boekencollectie van Nieuwlicht in de jaren 1579-1584 zijn geconfisqueerd.⁷⁰ Alleen de twee niet-gedateerde handschriften zouden tussen 1485 en 1492/93 door Wermbold van Leiden in de Sonnenberg afgeschreven kunnen zijn. Maar omdat ook zij onomstotelijk tot de collectie Nieuwlicht behoren, is het waarschijnlijker dat zij juist vóór 1485 of na 1492/93 gedateerd moeten worden.

De Sonnenberg speelde ook in het intellectuele leven van de kartuizerorde een geringe rol. Geen van de monniken heeft uitgeblonken in geleerdheid. Alleen van prior Jasperus Jansz. Verhorst uit Amsterdam is de Latijnse vertaling van een sermoen bewaard gebleven.⁷¹ Prior Cornelius de Groot heeft daarnaast een verzameling preken nagelaten.⁷²

De handschriften en boeken die de kloosterbibliotheek van de Sonnenberg rijk was, zijn na de opheffing en verwoesting in 1580 van stadswege door een voerman naar Kampen gebracht. De katholiek gebleven familie Toe Boecop in Kampen heeft zich over de restanten van de kloosterbibliotheek ontfermd. Johannes toe Boecop droeg op 22 september 1580 als kerkmeester de sleutels van de Boven- of Sint-Nicolaaskerk over aan zijn protestantse opvolger.⁷³ Het is onbekend wanneer de boekenverzameling aan de Onze-Lieve-Vrouweparochie (Buitenkerk) in Kampen is overgedragen. Aan de kartuizercollectie werden andere collecties toegevoegd, met name de bibliotheek van pastoor Gerardus Mulder, die in 1738-1739 pastoor van Kampen was en haar na zijn dood in 1759 aan de rooms-katholieke statie vermaakte.

In 1857 zijn deze boeken aan de inmiddels heropgerichte parochie van Onze Lieve Vrouw overgedragen. Tot deze collectie behoorden ook vier handschriften die in 1934 door pastoor M.J. Gasman aan de bibliotheek der Katholieke Universiteit Nijmegen in bruikleen zijn gegeven.⁷⁴ De herkomst van deze handschriften is niet geheel duidelijk.⁷⁵ Ze dragen voor een deel een kruisje, dat mogelijk herinnert aan de selectie die ze in 1580 tijdens de confiscatie van de kerkelijke goederen in Kampen ondergingen. Geen van deze vier handschriften bevat aanwijzingen voor eventuele herkomst van de Sonnenberg.

Van het totale bestand aan boeken van de Buitenkerkparochie bestond een geschreven inventaris in een groen schrift, onder de titel 'Catalogo der Bibliotheek van de Lieve Vrouw Kerk te Kampen door B.P.V. pr.' Met de initialen is bedoeld B.P. Velthuisen, kapelaan in Kampen tot omstreeks 1900.⁷⁶ In deze eeuw – vermoedelijk omstreeks 1934 – zijn de boeken door de parochie in bruikleen gegeven aan het Grootseminarie Rijsenburg te Driebergen-Rijsenburg. Met de opheffing van de seminariebibliotheek is de collectie van de Kamper parochie in 1970 in bruikleen gegeven aan de collectie Thomaasse van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht.⁷⁷ Het groene schrift met de inventaris is sinds een aantal jaren zoek.⁷⁸ Volgens H.C. Diender omvat de inventaris 158 nummers van boeken uit de tijd tussen 1506 en 1820. Daartoe behoren zeker twee incunabelen uit de Kamper kartuize, waaronder een geglosseerde *Biblia sacra*, die enkele jaren geleden nog in de collectie Thomaasse gesignaleerd is.⁷⁹ Toen stonden de bruikleencollecties nog afzonderlijk naast elkaar. Sindsdien is het bestand van de collectie Thomaasse administratief in dat van

Universiteitsbibliotheek opgenomen. Daardoor is het onmogelijk eventuele overblijfselen van het voormalige bezit van de Sonnenberg in de collectie van handschriften en gedrukte werken te identificeren.⁸⁰

RECONSTRUCTIE VAN HET SONNENBERGCOMPLEX

Het cartusiaans kloosterplan

Het bouwplan van de Sonnenberg moet beschouwd worden in het licht van het cartusiaans kloosterplan.⁸¹ Dit vormt een eigen variant van het algemeen kloosterplan, zoals zich dat in de vroege middeleeuwen binnen de Latijnse Kerk ontwikkeld heeft.⁸² Het klassieke model van de Westeuropese kloosterbouw toont een georiënteerde kloosterkerk met aan de zuid- of noordzijde aansluitend een kwadraat van haaks op elkaar staande kloostergangen, die samen een pandhof omsluiten. Vanuit deze kloostergangen zijn beneden de gemeenschappelijke ruimten (sacristie, kapittelzaal, refter, keuken, bibliotheek, recreatiezaal) en boven de cellen (dormter) bereikbaar. Dit complex vormt het eigenlijke *claustrum* (klooster). Op het omliggende terrein staan her en der verspreid de overige gebouwen: boerderij, schuren, stallen, hokken, werkplaatsen, gastenhuis, ziekenhuis, en brouwerij. Ook zijn hier het kerkhof, de boomgaard en de moes- en kruidentuin gelegen. Het kloostercomplex is meestal ommuurd en door een poort toegankelijk. Buiten de ommuring ligt het overige kloostergoed: bossen, landerijen, akkers, weiden, hoeven en visvijvers.

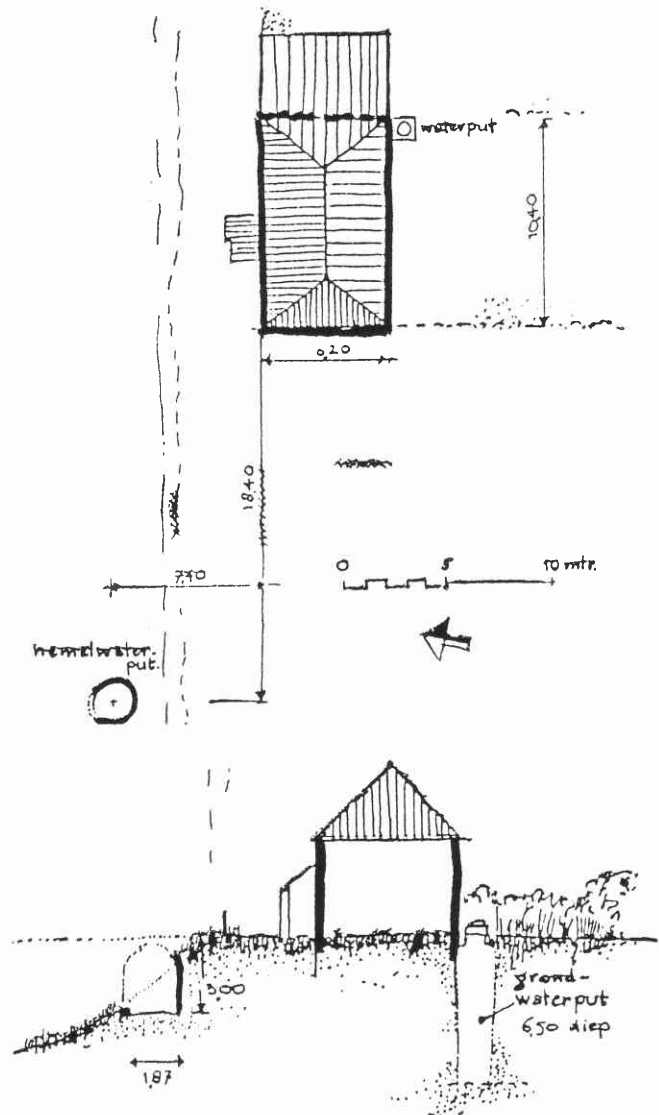
Gewoonlijk ziet een karteuze er als volgt uit. Uitgegaan wordt steeds van het model, zoals het in 1132 onder prior Guigo in de Grande Chartreuse tot stand gebracht is. Een poortgebouw met de cel van de portier (*portarius*) geeft toegang tot een plein, waaraan het gastenhuis (*hospitium*), de dienstgebouwen en de werkruimten liggen, met erboven de cellen van de lekebroeders. Tegenover het poortgebouw staat de kerk. Naast dit behuis ligt het 'klein Galilea' (*parva Galilea, claustrum minus*), de vier verbonden kloostergangen rondom een kleine kloosterhof (omstreeks 16 bij 16 meter), waaraan de gemeenschappelijke ruimten liggen: de kapittelzaal, bibliotheek, sacristie, refter en keuken. Vaak zijn hier ook de cellen van de onderoverste (*vicarius*) en de econoom (*procurator*). Vanuit dit *claustrum minus* is het 'groot Galilea' (*magna Galilea, claustrum maius*) toegankelijk, dat achter de kerk ligt. Dit is een groter complex van vier verbonden kloostergangen, met een kloosterhof of kerkhof (60 bij 60 meter) in het midden. Aan deze grote kloostergang zijn de huisjes of cellen (kluizen) gebouwd, door muren van elkaar gescheiden, tussen de kloostergang en de buitenmuur in. Iedere cel is slechts vanuit de grote gemeenschappelijke kloostergang toegankelijk. Naast de celdeur bevindt zich een doorgeefluik voor de maaltijden. De deur geeft toegang tot een overdekt gangetje dat haaks op de kloostergang staat en tot achter in de kluistuin reikt. Daar is, aan de kloosterbuitenmuur gelegen, ook het privaat. Aan de kluisgang ligt de eigenlijke cel, die bestaat uit twee verdiepingen met samen vier afdelingen: *Ave Maria* of bidplaats, werk- en opslagruimte, eethoek, woon- en slaapvertrek. Soms is er een kelder en een zolder. Elke kluis heeft een kleine ommuurde tuin met een waterput. In zijn hofje kweekt de karteuizer zijn planten en groenten.

De restanten van de karteuze Sonnenberg

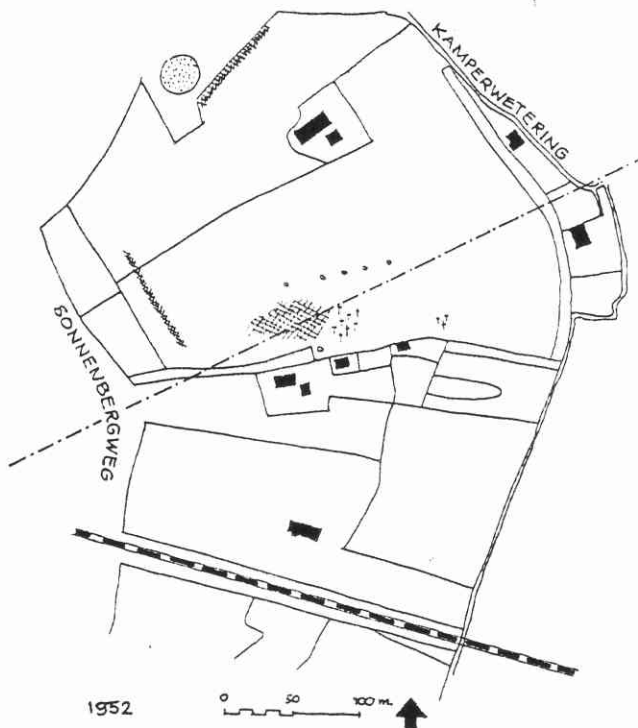
Tijdens het rectoraat van Arnoldus Bemmelijs is de Sonnenberg in 1580 vrijwel geheel verwoest. Hierover bestaat zekerheid, op grond van het verslag van ooggetuige Theodorus Petreius uit Kampen, die later karteuizer in Keulen is geworden, maar de beeldenstorm nog in zijn geboortestad heeft meegemaakt.⁸³

Van de bouw en inrichting van het klooster op de Sonnenberg zijn geen afbeeldingen bewaard gebleven. Om ons een beeld te vormen van hoe het klooster er mogelijk heeft uitgezien, hebben we voor onze plattegrond rekening gehouden met zowel de algemeen geldende architectonische kenmerken van een karteuze, als met gegevens uit veldverkenningen, opgravingen en overleveringen. Uitgangspunt voor de reconstructie is het *witte huisje* van de familie Klein, dat mogelijk een kluis is geweest.

Als gevolg van het gecentraliseerde bestuur namen de karteuizerstichtingen in heel Europa het



Het 'witte huisje' met de restanten van een regenput
a) plattegrond,
b) doorsnede (tekening ir. H.R. Steenberg, 1991)

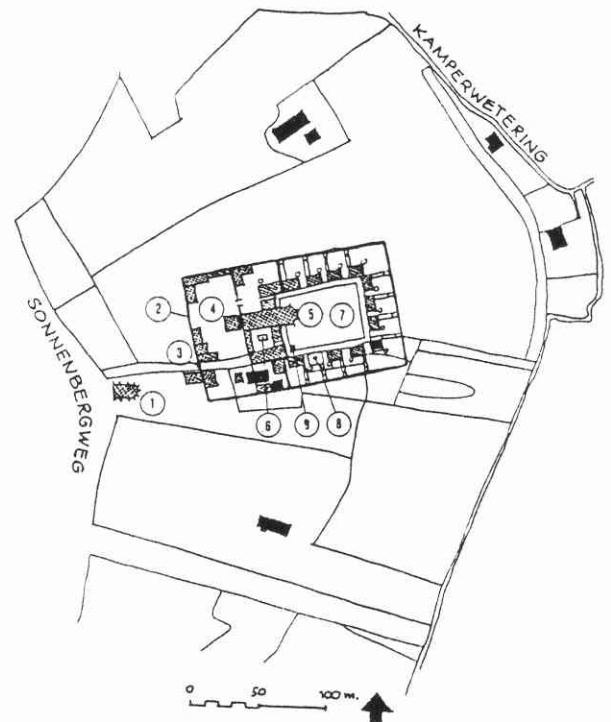


Locaties van de bodemvondsten in 1982 op de Sonnenberg.

Legenda:

- grafkruisjes = menselijke skeletvondsten
- cirkel met puntjes = kuil met dierlijke beenderresten
- rondjes = waterputten
- kruisjes = muurresten
- gearceerd = puin- en funderingsresten
- punt-streeplijn = raailijn tussen toren (Hasselt) en dakruiter (Capelle toe Oosterholt)
- donkere blokjes = huidige bebouwing
- enkele lijnen = perceel/kavelgrenzen
- dubbele lijnen = weg of wetering
- dikke streepjeslijn = spoorlijn

(tekening ir. H.R. Steenbergen).



Reconstructie van het klooster op de Sonnenberg en de ligging van de kapel te Oosterholt, geprojecteerd op de kadastrale ondergrond van 1952. Samenstelling P.C.M. Rademaker en ir. H.R. Steenbergen

Legenda:

- 1 = mogelijke situering van de kapel
- 2 = ommuring
- 3 = poortgebouw
- 4 = voorhof met dienstgebouwen
- 5 = kloosterkerk
- 6 = 'klein Galilea' (claustrum minus), kloosterhof (ca. 16 x 16 m) met kloostergangen waaraan de gemeenschappelijke ruimten (kapittelzaal, sacristie, bibliotheek, refter) liggen
- 7 = 'groot Galilea' (claustrum maius), kloosterhof (ca. 40 x 60 m) met kerkhof, en daaromheen de kloostergangen waaraan de kluisen of cellen liggen
- 8 = kluis, het 'witte huisje' van de familie Klein
- 9 = regenput

(tekening ir. H.R. Steenbergen, 1991).

basisschema en gebouwentype van de Grande Chartreuse over. De uiteindelijke vorm van een kartuizerklooster wordt mede bepaald door de natuurlijke omstandigheden, de wensen van de stichter en de bouwstijl van de tijd. Ook op de Sonnenberg paste men het klassieke model van de kartuize aan de plaatselijke mogelijkheden aan. Van oudsher liep de doorgaande weg van Kampen naar Wilsum en Zwolle aan de westzijde van het zandcomplex. Van deze kant moet het klooster toegankelijk zijn geweest. Wellicht heeft de toegangspoort gestaan in de nabijheid van de kapel te Oosterholt. Ook is het niet onmogelijk dat deze kapel opgenomen is geweest in de muur van de buitenhof. De afbeelding laat zien hoe de ligging van de kartuize Sonnenberg mogelijk is geweest.

Bezien wij thans in Oosterholt het gebied van de Sonnenberg, dan lijkt het een terpenlandschap. Dit komt doordat men reeds in het begin van deze eeuw en in sterkere mate in de jaren zestig het zand heeft afgegraven en gebruikt voor de ophoging van onder meer het terrein van het veilinggebouw van IJsselmuiden. Bij de afgraving van het zandlichaam zijn beenderen en een schedel gevonden, die op de rooms-katholieke begraafplaats van IJsselmuiden zijn bijgezet. In dit verband is het vermeldenswaard, dat Alexander Palinck, prior van de kartuize, in 1579 op zijn sterfbed (hij overleed op 17 maart) aan de rondom hem geschaarde kloosterlingen de wens te kennen



Infrarood luchtfoto van de Sonnenberg; met op de voorgrond sporen van een belegeringsschans rondom Kampen uit 1578 (foto Snellemans Azrophoto Teuge)

zou hebben gegeven, dat men hem tweemaal zo diep zou begraven als de gewoonte was, aangezien het ploegkouter weldra over de graven van het kloosterkerkhof zou gaan.⁸⁴ Prior Arnoldus schreef hierover later, aldus een 18de-eeuwse geschiedschrijver: 'Zijne voorzegging is door de uitkomst bevestigd; want de grafstenen zijn in de stad gebracht, het convent onder de voet geworpen; de plaats daar die wonderschoone kerk gestaan heeft, en het kerkhof ook, in korenlanden verandert, de inkomsten door de Stads Schatkamer geeigent'.⁸⁵

Tot in het begin van deze eeuw is het gebied ten noorden van het witte huisje als bouwland op de kaarten aangegeven. Er zijn hier overigens ook waterputten gevonden. Deze liggen op een enkele uitzondering na op één rij. Zij maken het mogelijk de oorspronkelijke locatie van een rij kartuizercellen aan te geven. Vroeger stonden aan de oostzijde van het witte huisje nog twee huisjes. Aan het eind van de vorige eeuw verdween het middelste. Het meest oostelijk gelegen huisje is in 1952 in vlammen opgegaan. Naar onze mening zijn dit de laatste restanten geweest van de dertien kluisen die de Sonnenberg gehad moet hebben. Of waren het bouwsels, neergezet op de fundamenten van die kluisen, zoals de kloosterplattegrond zou kunnen doen vermoeden? Opmerkelijk is in dit verband de overeenkomst in de afmetingen van een kluis met die van het witte huisje dat er nu nog staat.

In de zomer van 1982 is het restant van een put in het talud van de weg naar het witte huisje door ons onderzocht. De vondsten van onder andere gebruiksglas, glas-in-loodscherpen en keramiek wijzen in de richting van een kloosterlijk verleden. De put zelf zal, gelet op omvang en diepte, een regenwaterput geweest zijn.

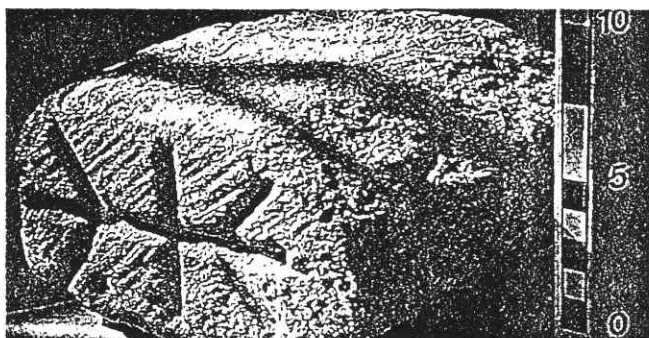
BODEMVONDSTEN OP EN BIJ DE SONNENBERG

Voorwerpen

Hieronder volgt een beschrijving van de bodemvondsten, die tijdens de ontzanding (vondsten 1-2) en bij de graafwerkzaamheden in de waterput van de Sonnenberg (vondsten 3-13) zijn gedaan. De beschreven voorwerpen zijn particulier bezit van P.C.M. Rademaker te Zwoile, maar in bruikleen gegeven aan het Gemeentemuseum te Kampen.⁸⁶

Legenda:

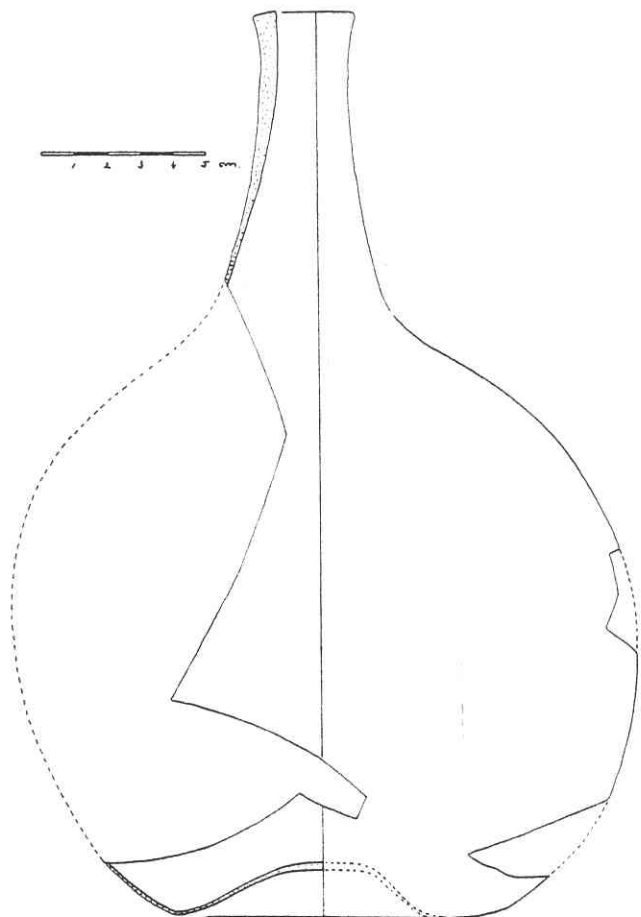
1. vindplaats
2. datering,
3. afmetingen,
4. beschrijving.



Vondst 2. Bouwfragment met meesterteken.



Vondst 4. Etenskom.



Vondst 14. Fles, voorzijde (teken van T. Hendriksman)

1. Schedel van een onbekende kartuizer

1. Voormalig kloosterkerkhof
2. ?
3. ?
4. -

2. Bouwfragment

1. Bouwakker te Oosterholt (thans afgezaagd) Piet van Rechteren, voormalig kloosterterrein, 1947
2. Eind 15de eeuw
3. Hoog 15 cm, breed 8 cm, dik 16 cm
4. Gehouwen bouwfragment met meesterteken (geschrijnde voorzijde). Lichtgrijs drachenfelstrachiet.

3. Kacheltegel

1. Waterput Sonnenberg
2. Eind 15de of begin 16de eeuw
3. Hoog ca. 20 cm, breed 17 cm, diep 6 cm
4. Wit aardewerken kacheltegel met afbeelding, voorzijde groen geglaazuurd. Beschrijving afbeelding: links en rechts Sint-Joris doodt de draak. Rechts van het midden een aapje zittend op een boomstam, geheel rechts een wapenschild.

4. Kom

1. Waterput Sonnenberg
2. Begin 16de eeuw
3. Hoog 13 cm, diameter 13 cm
4. Platte rood aardewerken etenskom met twee worstoren, standring glad, rood geglaazuurd, loodglazuur.

5. Drinkbeker

1. Waterput Sonnenberg
2. 15de eeuw
3. ?
4. Drinkbeker van helder, lichtgroen glas, met noppen versierd. De bodem is opgestoken en met gegolfde voering. Gotisch waldglas.

6. Drinkbeker

1. Waterput Sonnenberg
2. 15de eeuw
3. afmetingen: hoog 7 cm, diameter boven 8 cm en onder 6 cm, wanddikte 0,8 mm
4. Drinkbeker van helder glas. De beker heeft een gekruisd ribbelpatroon, een licht opgebolde bodem en een kleine gladde standring. Venetiaans glas.

7. Kan

1. Waterput Sonnenberg
2. 15de eeuw
3. ?
4. Wijnkan van groen glas, voering (?) licht opgebald.

8. Kan

1. Waterput Sonnenberg
2. 15de eeuw
3. Hoog 20 cm, diameter dikste deel 16 cm
4. Kan van grijs aardewerk, steengoed, bruingrijs geglaazuurd, zoutglazuur. De standring is glad.

9. Stoof

1. Waterput Sonnenberg
2. 15de eeuw
3. afmetingen: 25 à 30 cm, diameter 30 cm

4. Ronde stoof met driehoekige openingen in de bolvormige bovenkant. De stoof is van wit aardewerk, steengoed, groen geglaazuurd, pijpenaarde (?).

10. Familiewapen

1. Waterput Sonnenberg
2. 15-16de eeuw
3. Totale breedte 25,4 cm (inclusief het op de tekening weggelaten deel), hoogte: ?, dikte: 12 à 21 mm
4. Familiewapen van gebrandschilderd glas, vensterruit. De randen zijn afgeknabbeld. Kleuren: geel oker, donkerbruin en zwart (sterk verweerd). Beschrijving wapen: gedeeld schild met ruitmotief. Andere tekening onduidelijk: wellicht ook restant van wapenschild. Mogelijkerwijs aan het klooster geschonken door een der weldoent(st)ers.

11. Ruitfragment

1. Waterput Sonnenberg
2. 15-16de eeuw
3. ?
4. Gebrandschilderd glas met bladrankmotief, vensterruit, hoekfragment, randen afgeknabbeld. Kleuren: geel, oker, donkerbruin en zwart (sterk verweerd).

12. Ruitfragment

1. Waterput Sonnenberg
2. 15-16de eeuw
3. Breedte: 8,2 cm, hoogte: ?, dikte: 12 à 21 mm
4. Gebrandschilderd glaskleur met voorstelling en motieven, randen afgeknabbeld. Kleuren: geel, oker, donkerbruin en zwart (sterk verweerd). Beschrijving voorstelling en motieven: knielende (?) monnik aan kloketouw, dat overgaat in een bladrankmotief. De hoofdvoorstelling bevindt zich tussen parallelle banen links en rechts, met een onduidelijk versieringsmotief links.

13. Beker

1. Waterput Sonnenberg
2. 15-16de eeuw (?)
3. Hoog: 9,5 cm, doorsnede bovenkant: 10 cm, doorsnede onderkant: 6,5 cm, glasdikte: van 2 tot 3 mm
4. Sterk verweerde drinkbeker van donkergroen (tegen zwart aan), iets transparant glas. Met dikke zwarte noppen op de wand met doorsnede van 1,5 cm en uitbolling van 0,6 cm. De voetring is geknepen/gegolfd. Wellicht gotisch waldglas.

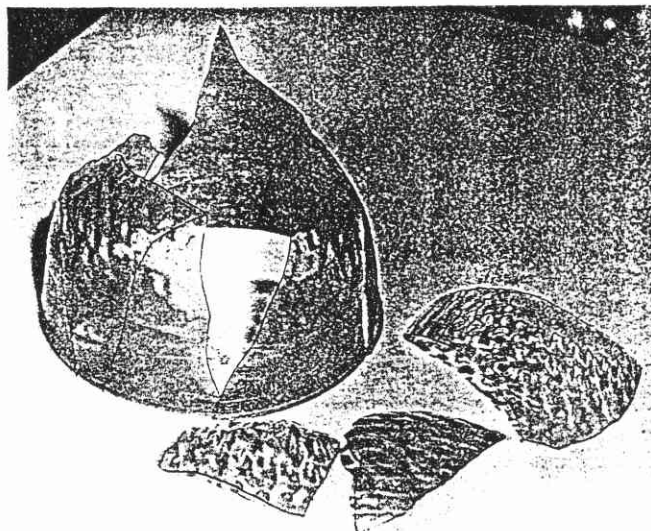
14. Fles

1. Waterput Sonnenberg
2. ?
3. Hoog: 28 cm, breed: (grootste breedte) 19 cm, dik: (grootste dikte) 9,5 cm, wanddikte verlopend van 7 mm aan de hals tot 0,7 mm aan de onderkant vlak boven de ziel
4. Glazen fles met platte buik. De hals is donkergroen, buik helder lichtgroen. Enigszins asymmetrisch, tuit scheef op de fles geplaatst en iets uitlopend. De bodem heeft een opgebolde en afgeplatte ziel; het afgeplatte deel heeft een doorsnede van 2,5 centimeter. Het gaat hier misschien om een veldfles, vermoedelijk voorzien geweest van een biezen of rieten bescherming.

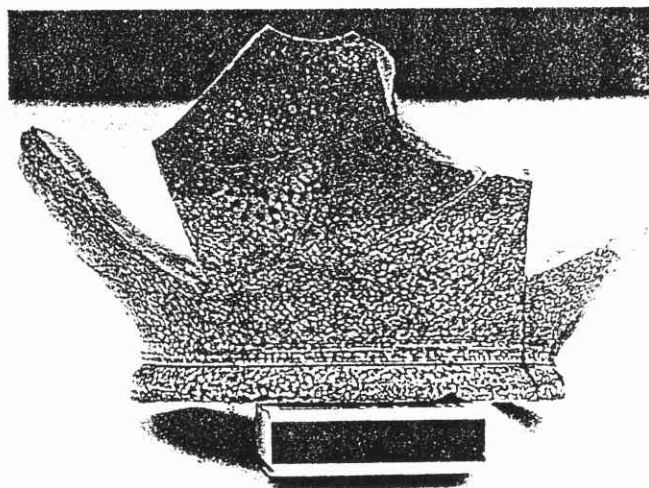
EEN OPMERKELIJK GRONDPATROON

Toen in de zomer van 1982 de put in het talud werd onderzocht, zijn er in opdracht van de gemeente IJsselmuiden luchtfoto's van het gebied gemaakt. Op enkele foto's was in een pas omgeploegd land een opmerkelijk grondpatroon te zien. Gedeeltelijk sluiten de grondsporen aan op de nog bestaande verkavelingssloten; andere leiden in de richting van de veronderstelde toegangspoort van het klooster op de Sonnenberg en sluiten aan op de oude verbindingsweg van Kampen/IJsselmuiden via Oosterholt naar Wilsum/Zwolle.

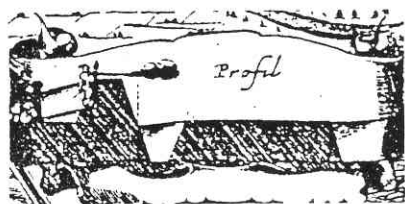
De sporen lijken op greppels of grachten die naderhand weer zijn dichtgegooid. Gelet op de



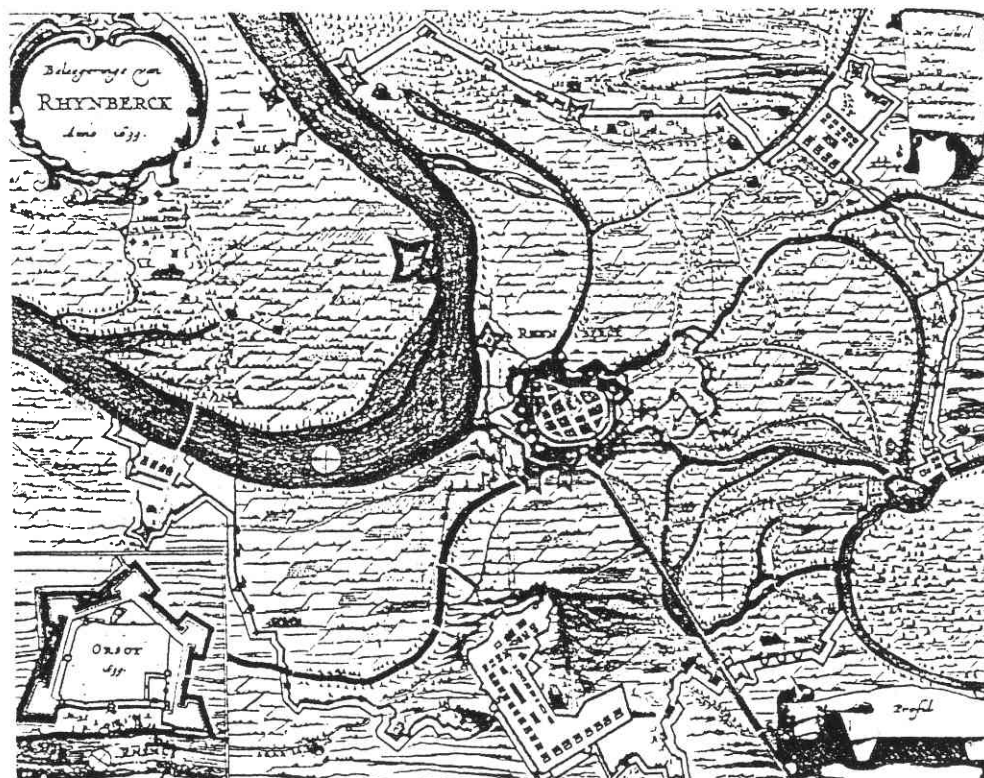
Vondst 6. Drinkbeker.



Vondst 8. Kan.



Belegeringe van Rhynerberck Anno 1633. Uit I Commelyn. Histoire de La Vie & Actes memorables de Frederic Henry de Nassau. Prince d'Orange (Amsterdam, 1636). Met detail van het Profil.



vorm komt de aanleg van een afwateringssysteem niet in aanmerking, maar wat dan wel? Wij vermoeden dat het patroon te maken heeft met het beleg van Kampen in 1578 door George van La-laing, graaf van Renneberg.

Om dit beleg te begrijpen moeten wij ons verplaatsen naar de tweede helft van de zestiende eeuw, toen in de Nederlanden de opstand was begonnen tegen het wettige Spaanse gezag. Op 9 november 1577 werd in overleg met de Ridderschap van Overijssel de graaf van Renneberg voorgedragen als stadhouder van onder andere Overijssel. Om zijn voordracht kracht bij te zetten, besloot hij zowel Kampen als Deventer, waar Spaanse garnizoenen waren gelegerd, voor de Staatse partij te veroveren. Nadat hij eerst Wolter Hegeman naar Kampen had gestuurd om de stad bij verrassing te nemen – hetgeen mislukte – , vertrok Renneberg zelf in het voorjaar van 1578 vanuit Groningen om op 16 mei zijn tenten voor Kampen op te slaan. Gesterkt door het feit dat de Staten-Generaal op 25 mei de garnizoenen van Deventer en Kampen tot vijanden verklaarden, bracht hij het leger op sterkte en zette de belegeringswerkzaamheden voort.⁸⁷

Hij liet een ring van verdedigingswerken aanleggen, bestaande uit: schansen, redouten, lunetten, batterijen, loopgraven en kwartieren. Dit waren alle aardwerken, gegraven door de soldaten en door boeren die uit de omgeving geronseld werden.

Op 1 juli waren deze werken rond Kampen gereed en ving het eigenlijke beleg aan. Dit heeft krap drie weken geduurd, omdat met het verstrijken van de tijd de hoop op ontzet in Kampen snel vervloog. Op 17 juli trad de stad in onderhandeling, drie dagen later gevolgd door overgave.⁸⁸ Zwolle had kort tevoren opnieuw het beleg niet afgewacht, maar zich vrijwillig aan de zijde van de Staten-Generaal gevoegd en Renneberg als stadhouder ontvangen.⁸⁹

Om een indruk te geven van de omvang van de verdedigingswerken rond Kampen, is een kaart afgedrukt van de belegering van Rhynerberck (Rheinberg) in 1633 door Frederik Hendrik van Nassau. Hierop is te zien dat de linies met een reeks van verdedigingswerken werden aangelegd buiten de reikwijdte van het verdragende geschut (1500 tot 2000 meter) van de vesting. Duidelijk waarneembaar is dat de linie bestaat uit een omwalling met twee grachten, die bescherming moeten bieden tegen de uitvallen van de verdedigers en een mogelijk ontzetingsleger. Op de afbeelding is rechts onder een doorsnede over zo'n linie weergegeven (*profil*). Direct links boven het profil zien wij drie verdedigingswerken op één rij liggen, lunetten genaamd. Het merkwaardige grondpatroon is naar onze mening ook zo'n lunet geweest. Zo ontstond er als het ware een vesting om de vesting, door loost van den Vondel poëtisch weergegeven:

'Men sterckt sich tegens ramp
van binnen en van buyten.
Men rijght den ommekreytz
met schanssen en redujten'.⁹⁰

Links boven op de afbeelding zien wij dat men bezig is de verdedigingslinie te voltooien. Ook heeft men in de Rijn schipbruggen aangelegd.

Vermoedelijk heeft ook een van de kwartieren in de omgeving van de Sonnenberg gelegen, omdat het buiten bereik van het verdragende geschut lag, gemakkelijk toegankelijk voor de bevoorradig en goed verdedigbaar. De aanwezigheid van wilgenbos betekende voldoende voorraad aan wilgetenen om schanskorven te maken. De nabijheid van boerderijen garandeerde bovendien voedsel, mankracht en paarden. De door ons gevonden kuil met dierenresten hoeft dan ook niet van het kartuizerklooster afkomstig te zijn, maar kan evengoed door de belegeraars zijn gegraven.

Het dagelijks leven voor bewoners van vestingsteden tijdens de Tachtigjarige Oorlog stond steeds in het teken van oorlogshandelingen. Zij kregen een garnizoen te onderhouden en moesten bovendien grote bedragen opbrengen om de vesting op sterkte te houden en te verbeteren. De boeren werden veelal geronseld of geplunderd. Soms kregen zij een korte periode tijd en gelegenheid om te vertrekken, waarna alles werd platgebrand: de tactiek van de verschroeide aarde. Wanneer de legers slecht of niet betaald werden, stroopten ruiters en voetvolk het platteland af. Dit is dan ook de reden geweest waarom zowel Twentse als Sallandse (onder wie Mastenbroeker) boeren zich bewapenden en geregelde benden vormden om zich te verdedigen. Zij noemden zich de 'desperaten of vertwijffelden': op hun vaandel stond een zwaard met een halve eierdop, waar de dooier uitgelopen was. 'Omdat wij vroeger niet om een heel ei wilden vechten, moeten wij nu om de schaal strijden'.⁹¹

De reden dat de Mastenbroeker boeren pro-katholiek waren, kan gelegen zijn in het feit dat de kartuizers van de Sonnenberg één en ander aan de ontwikkeling van het boerenbedrijf hebben bijgedragen. Hun houding bleek onder meer uit het feit dat zij er niet tegen op zagen calvinisten uit Kampen, die hun geloofsgenoten in Zwolle wilden helpen, onderweg op gruwelijke wijze te vermoorden.

BESLUIT

Vanuit de geschiedenis van zowel de kartuizerorde als de Mastenbroekpolder bezien, is het klooster op de Sonnenberg slechts van lokaal belang geweest. Een perifere vestiging en een marginaal bestaan, zo zouden wij de kartuize van Sint-Martinus in geestelijk en materieel opzicht kunnen kenschetsen. Het duurde tien jaar voordat de Sonnenberg in de kartuizerorde geïncorporeerd kon worden. Ofschoon het klooster vanaf ongeveer 1506 met zijn dertien of meer kluisen voor koormonniken een volwaardige kartuize was, heeft het nooit voldoende bezetting uit eigen professen gekend en moest het voortdurend gastmonniken aantrekken. Voor de stichtende kartuize Nieuwlicht moet de Sonnenberg vrijwel voortdurend een zorgenkind zijn geweest. Het kommervolle bestaan is een gevolg geweest van enkele ongunstige omstandigheden: de late komst van de kartuizers in het grotendeels reeds ontgonnen Mastenbroek, de moeilijkheid om voldoende aaneengesloten gronden te verwerven, onvoldoende financiële middelen, het algemeen gebrek aan religieuze vitaliteit aan het einde van de vijftiende eeuw, de stagnatie in de groei van de kartuizerorde, de snelle wisseling van priors die overwegend uit andere kartuizen kwamen, en de spoedige doorbraak van de Reformatie. Van de negentien kartuizers die de Sonnenberg hebben bestuurd, kwamen er slechts drie uit eigen midden. De twee priors die een betrekkelijke bloei op de Sonnenberg mochten beleven, bestuurden de kartuize negen, respectievelijk vijftien jaar, maar waren gastmonniken van Nieuwlicht. De zorgen om het geestelijk en materieel bestaan weerspiegelen zich in de acten van de generale kapittels.

De komst van de kartuizers versterkte de religieuze betekenis die de Sonnenberg reeds had door de aanwezigheid van de kapel te Oosterholt, het verblijf van de tertiariissen van het Sint-Catharinahuis op de Sonnenberg en de mogelijke komst van arme zusters uit IJsselmuiden.

Het staat vast dat ook de Sonnenberg een bibliotheek gehad heeft, die waarschijnlijk gegroeid is rondom de collectie die Nieuwlicht had afgestaan. Ofschoon verschillende monniken als kopiïsten bekend zijn, is het onzeker of zij ook in de Sonnenbergkartuize kopieerwerk hebben verricht. Van slechts een enkeling is een bescheiden literaire bijdrage bekend.

De Tachtigjarige Oorlog betekende in 1572-1580 het einde van het bestaan van de kartuize van Sint-Martinus op de Sonnenberg. De kostbaarheden en het kloosterarchief werden door graaf Willem van den Bergh meegenomen, de bibliotheek werd naar Kampen gevoerd en het kloostercomplex werd op enkele gebouwtjes na afgebroken. De laatste kartuizer van de Sonnenberg stierf in 1600. De kloosterbezittingen werden in een rentambt samengebracht en tot 1636 als eenheid beheerd. Daarna zijn de goederen aan de stad Kampen toegefallen.⁹² Enkele bouwfragmenten en een aantal bodemvondsten houden de herinnering aan het middeleeuws kloosterleven aan de rand van Mastenbroek in leven.

LITERATUURLIJST

- Acquoy 1875-1880 : J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*. 3 dln; Utrecht, 1875-1880.
- AGN 1977-1983 : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, 1977-1983.
- Aniel 1983 : J.-P. Aniel, *Les Maisons de Chartreux: Des Origines à la Chartreuse de Pavie*. Bibliothèque de la Société Française d'Archéologie XVI. Genève, 1983.
- Arts 1945 : A.J.M. Arts, *Het dubbelklooster Dikninge*. Assen, 1945.
- Van Asseldonk 1955 : G.A. van Asseldonk, *De Nederlanden en het Westers Schisma (tot 1398)*. Utrecht; Nijmegen, 1955.
- De Backer en De Grauwe 1984: C. De Backer en I. De Grauwe, 'De kartuizers', in: F. Hendrickx (red.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde 1084-1984* (Diest, 1984) 17-40.
- BCNI 1954 : *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa 1500-1727*. Den Haag, 1954.
- Birgitta van Zweden 1986 : *Birgitta van Zweden 1303-1373, 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*. Uden, 1986.
- Bligny 1983 : B. Bligny, 'La Grande Chartreuse et son ordre au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire (1378-1449)', in: J. de Grauwe, uitg. *Historia et spiritualitas cartusiensis. Colloquii Quarti Internationalis Acta* (Destelbergen, 1983) 35-57.
- Blüm 1983a : H.M. Blüm, 'Die Entwicklung des Kartäuserordens seit seinen ersten Anfängen bis zur Gegenwart', in: *Kartäuser* 1983, 13-14.
- Blüm 1983b : H.M. Blüm, 'Einführung in die Spiritualität der Kartäuser', in: *Kartäuser* 1983, 15-19.
- Blüm 1983c : H.M. Blüm, 'Wie lebt der Kartäuser?', in: *Kartäuser* 1983, 29-37.
- Blüm 1983d : H.M. Blüm, 'Lexikale Übersicht über die Kartäuser im niederrheinischen (niederländischen und belgischen) Raum', in: *Kartäuser* 1983, 335-344.
- Bohic 1911-1954 : C. Bohic, *Chronica ordinis cartusiensis ab anno 1084 ad annum 1510*. 4 dln; Tournai-Parkminster, 1911-1954.
- Boosten 1950 : J.P. Boosten, *De godsdienst der Kelten*. Roermond, 1950.
- Braunfels 1980 : W. Braunfels, *Abendländische Klosterbaukunst*. Keulen, 1969.
- Butler 1969 : J.J. Butler, *Nederland in de Bronstijd*. Bussum, 1969.
- *Bijdragen : *Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel*, uitg. van Doorninck en J. Nanninga Uiterdijk,
- CMD-NL 2 1988 : G.J. Liefinck, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*. II. J.P. Gumbert, *Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVIe siècles) et supplément au tome premier [CMD-NL 2]. Texte. Planches*. 2 dln; Leiden enz., 1988.
- De Couteux 1882-1891 : C. de Couteux, *Annales ordinis cartusiensis ab anno 1084 ad annum 1429*. 8 dln; Montreuil-sur-Mer, 1887-1891.
- Chron. Wind. 1886 : *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*, K. Grube, uitg. *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete* XIX. Halle, 1886.
- Debongnie 1957 : P. Debongnie, 'Dévotion moderne', in: *Dictionnaire de Spiritualité*, III (1957) 727-747.
- Devaux 1962 : A. Devaux, *L'Architecture dans l'Ordre des Chartreux*. Sélignac, 1962 (pro manuscripto).
- Don 1966 : J. Don, *De archieven van de gemeente Kampen*. 3 dln; Kampen, 1963-1971; deel II, 1966.
- Doorwerking 1988 : *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle/Windesheim 15-17 oktober 1987*, P. Bange e.a., uitg. Hilversum, 1988.
- Dumbar 1719-1722 : G. Dumbar, *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita*. 3 dln; Deventer, 1719-1722.
- Van Dijk 1984 : R.Th.M. van Dijk, 'Geert Grote en de Moderne Devotie. Een beweging van vernieuwde innerlijkheid in de late middeleeuwen', in: *Mod. Dev.* 1984, 11-36.
- Van Dijk 1986 : R.Th.M. van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het Kapittel van Windesheim*. I. *Overlevering en bronnen*. II. *Receptie en tekst*. *Middeleeuwse Studies* III-1 en III-2. Nijmegen, 1986.
- Van Dijk 1987a : R.Th.M. van Dijk, 'Opbloei en neergang van het kapittel van Windesheim', in: *Zwols Historisch Jaarboek*, IV (1987), 31-46.
- Van Dijk 1987b : R.Th.M. van Dijk, 'Windesheim als centrum van Noordwest-Europa', in: *Windesheim* 1987, 41-56.
- Van Dijk 1990 : R.Th.M. van Dijk, 'Ad Instar Fratrum Ordinis Cartusiensis. Einflüsse der Kartäuserstatuten auf die Windesheimer Gesetzgebung', in: *Die Ausbreitung kartäuischen Lebens und Geistes im Mittelalter. Band I. Analecta Cartusiana* 63 (Salzburg, 1990) 72-89.

- Egberts 1985 : E. Egberts, 'Wie water deert, die water keert', in: *Gedenkboek Overijsselse Waterschapsbond*, ... 1985.
- Ente 1973 : P.J. Ente, 'De IJsseldelta'. Overdruk nr. 88 uit de *Kamper Almanak*, 1973, met bodemtypenkaart IJsseldelta (1:50.000).
- Ente 1977 : P.J. Ente, 'Het ontstaan van de bodem van de IJssel Vecht "Delta"', in: *Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht*, 1e bundel IJsselakademie (Zwolle, 1977) 7-15.
- Epiney-Burgard 1970 : G. Epiney-Burgard, *Gérard Grote (1340-1384) et les débuts de la Dévotion moderne*. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz LIV. Wiesbaden, 1970.
- Epiney-Burgard 1985 : G. Epiney-Burgard, 'Geert Grotes Anliegen', in: *Geert Grote 1985*, (5)-(17).
- Fockema Andreae 1950 : S.J. Fockema Andreae, *Studien over waterschapsgeschiedenis. Deel I: Polderdistrict Veluwe*. Leiden, 1950.
- Fockema Andreae en Downer 1961 : S.J. Fockema Andreae en W. Downer, *Overijsselse plakkaatlijst (lijst der rechtsvoorschriften vastgelegd voor de provincie Overijssel gedurende het tijdvak 1528-1810)*. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht, derde reeks, nr. 18. Utrecht, 1961.
- Geert Grote 1985 : *Geert Grote & Moderne Devotie. Voordrachten gehouden tijdens het Geert Grote congres, Nijmegen 27-29 september 1984*. J. Andriessen, P. Bange en A.G. Weiler, uitg. Middeleeuwse Studies I. Publicatie van het Centrum voor Middeleeuwse Studies Katholieke Universiteit Nijmegen (Nijmegen, 1985); ook in *Ons Geestelijk Erf*, LIX (1985) 111-505.
- Geschiedenis van Overijssel 1970 : B.H. Slicher van Bath (red.), *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer, 1970.
- De Grauwe 1976-1978 : J. de Grauwe, *Prosopographia Cartusiana Belgica (1314-1796)*. Gent; Salzburg, 1976. Aanvulling in *Supplementum Prosopographiae Cartusianae Belgicae (1314-1796)*. Gent; Salzburg, 1978.
- Gray 1967 : A. Gray, 'A Carthusian Carta Visitationis of the Fifteenth Century', *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XL (1967) 91-101.
- Gruijs en Van Koolwijk 1970 : A. Gruijs en Th.F. van Koolwijk, 'Bio-bibliografie van de 75-jarige kartuizerforscher Mr. H.J.J. Scholtens, oud burgemeester van Houten en Beverwijk', *Ons Geestelijk Erf*, XLIV (1970) 45-56.
- Gruijs 1975 : (A. Gruijs e.a.), 'Kartuizen in de Nederlanden (1314-1796). Klein Monasticon en literatuuroverzicht van de geschiedenis der Zuid- en Noordnederlandse kartuizen', in: *De kartuizers en hun Delftse klooster. Een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum* (Delft, 1975) 157-244.
- Gruijs 1977 : A. Gruys, *Cartusiana. Un instrument heuristique. A heuristic Instrument. Ein heuristischer Apparat*. 2 dln; Paris, 1977.
- Gumbert 1974a : J.P. Gumbert, 'Over Kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600*. Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 11 (Brussel, 1974) 159-168.
- Gumbert 1974b : J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. Leiden, 1974.
- GTfB 1983 : *Gids van Theologische Bibliotheken in Nederland en Vlaanderen*. Voorburg, 1983.
- Ter Haar 1975 : J. ter Haar, *Geschiedenis van de lage landen*, II. Bussum, 1975.
- Handschriften 1984 : *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Catalogus bij de Tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984*. Utrecht, 1984.
- Van Hasselt 1886 : L. van Hasselt, 'Het necrologium van het kartuizerklooster Nieuwlicht of Bloemendaal buiten Utrecht', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, IX (1886) 126-392.
- Van Hattum 1769 : B.J. van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle behelsende een verhaal van haar eerste beginselen, verheffing tot een stad en de merkwaardigste gebeurtenissen aldaar...*, (4 dln. Zwolle, 1767-1773) III.
- Hedendaagsche Historie 1801 : *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat, Overijssel* III. Amsterdam, 1801.
- Van Heek 1987 : J.H. van Heek, *Huis Bergh: Kasteel en Collectie*. Nijmegen, 1987.
- Van Heel 1939 : D. van Heel, 'De Tertiariissen van het Utrechtsche Kapittel', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, LXIII (1939) 1-383.
- Henrichs 1904 : L. Henrichs, *Zur Geschichte von Emmerich und Umgegend*. Emmerich, 1904.
- Van Herwaarden 1980 : J. van Herwaarden, 'De Nederlanden en het westers schisma', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 379-386.
- Hofmeister 1941 : Ph. Hofmeister, 'Die Verfassung der Windesheimer Augustinerchorherren-Kongregation', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Band LXI, Kanonistische Abteilung, III (1941) 165-270.

- Hogg 1989 : *Statuta antiqua ordinis cartusiensis in tribus partibus comprehensa*, J. Hogg, uitg. *The Evolution of the Cartusian Statutes from the Consuetudines Guigonis to the Tertia Compilatio. Documents*, 1-2 (Salzburg, 1989) I, 57-160 en II, 161-269 (herdruk van de in 1510 bij Johannes Amorbach verschenen editie); *Statuta nova ordinis cartusiensis in tribus partibus, antiquorum statutorum partibus correspondentibus, comprehensa*, J. Hogg, uitg. *a.w., Documents*, 2 (Salzburg, 1989) 271-324.
- Hogg 1990 : J. Hogg, 'The Construction of the Charterhouse of Pavia', in: *Analecta Cartusiana, nouvelle série*, tome II, no. 3 (jan.-juni 1990) 5-77.
- d'Hoop 1930 : A. d'Hoop, *Inventaire Général des Archives Ecclésiastiques du Brabant. Tome V*. Brussel, 1930.
- Kartäuser 1983 : *Die Kartäuser. Der Orden der schweigenden Mönche*, uitg. Marijan Zadnikar i.s.m. A. Wienand, Köln, 1983.
- Van der Kley en Zwart 1975 : W.D. van der Kley en W.H. Zwart, *Kamper orgels*, I. Kampen, 1975.
- Ter Kuile 1974 : E.H. ter Kuile, *Noord- en Oost-Salland. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, IV. De provincie Overijssel, derde stuk. 's-Gravenhage, 1974.
- Leoncini 1980 : G. Leoncini, *La Certosa di Firenze. Nei suoi rapporti con l'architettura certosina*. *Analecta Cartusiana LXXI*. Salzburg, 1980.
- Van Liebergen 1987 : L.C.B.M. van Liebergen, 'De orde van de Allerheiligste Zaligmaker', in: 'Waer een paradys'. *Kloosterleven in Brabant na de Reformatie* (Uden, 1987) 78-82.
- Molin 1903-1906 : N. Molin, *Historia Cartusiana ab origine ordinis usque ad tempus auctoris anno 1638 defuncti*, 3 dln.; Tournai, 1903-1906.
- Mon. Bat. 1941-1942 : *Monasticon Batavum*. Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, nieuwe reeks, 3 dln met supplement door D. de Kok; Amsterdam, 1941-1942.
- Mod. Dev. 1984 : *Moderne Devotie. Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984. Catalogus*. Nijmegen, 1984.
- Mon. Wind. 1976-1984 : *Monasticon Windeshemense*, W. Kohl, E. Persoons en A.G. Weiler, uitg. Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 16, 4 dln; Brussel, 1976-1984.
- Moulin 1970 : L. Moulin, 'Les églises comme institutions politiques: l'assemblée, autorité souveraine dans l'Ordre des Chartreux', *Res Publica*, XII (1970) 7-75.
- Moulin 1983 : L. Moulin, 'Note sur les particularités de l'ordre cartusien', in: J. de Grauwe, uitg. *Historia et spiritualitas cartusiensis. Colloquii Quarti Internationalis Acta* (Destelbergen, 1983) 283-288.
- Müller en Vogel 1981 : W. Müller en G. Vogel, *Atlas zur Baukunst*. München, 1981.
- Nyberg 1965 : T. Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*. Bibliotheca Historica Lundensis XV. Gléerup, 1965.
- Nyberg 1989 : T. Nyberg, 'Der Birgittenorden als Beispiel einer Neugründung im Zeitalter der Ordensreformen', in: *Reformbemühungen 1989*, 373-396.
- Nyberg 1990 : T. Nyberg, 'Birgitta van Zweden', in: *De Minne is al. 19 portretten van vrouwelijke mystieken uit de middeleeuwen*, J. Thiele (red.) ('s-Gravenhage, 1990) 198-208.
- Oudheden 1725 : *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer*, II. Leiden, 1725.
- Post 1933 : R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535*. Bijdragen van het Instituut Middeleeuwsche Geschiedenis XIX. Utrecht, 1933.
- Post 1954 : R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*. Utrecht; Antwerpen, 1954.
- Post 1968 : R.R. Post, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*. Studies in Medieval and Reformation Thought III. Leiden, 1968.
- Reformbemühungen 1989 : *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, K. Elm, uitg. Berliner Historische Studien 14, Ordensstudien VI. Berlin, 1989.
- Roth 1991 : H.J. Roth, 'Kartäuserspiritualität', in: W. Schäfke, *Die Kölner Kartause um 1500* (Keulen, 1991) 213-224.
- Rutgers 1970 : C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht*. Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XXXIV. Groningen, 1970.
- Rüthing 1967 : H. Rüthing, *Der Kartäuser Heinrich Egger von Kalkar, 1328-1408*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 18, Studien zur Germania Sacra 8. Göttingen, 1967.
- Rüthing 1970 : H. Rüthing, 'Die Ausbreitung der Kartäuser bis 1500', in: H. Jedin, K.S. Latourette en J. Martin, ed. *Atlas zur Kirchengeschichte. Die Christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart* (Freiburg i.B., 1970) kaart 51.
- Rüthing 1983a : H. Rüthing, 'Zur Geschichte der Kartausen in der Ordensprovinz Alemannia inferior von 1320 bis 1400', in: *Kartäuser 1983*, 139-167.
- Rüthing 1983b : H. Rüthing, '"Die Wächter Israels". Ein Beitrag zur Geschichte der Visitationen im Kartäuserorden', in: *Kartäuser 1983*, 169-183.

- Rüthing 1985 : H. Rüthing, 'Zum Einfluss der Kartäuserstatuten auf die Windesheimer Konstitutionen', in: *Geert Grote* 1985, (85)-(98).
- Rüthing 1989 : H. Rüthing, 'Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen', in: *Reformbemühungen* 1989, 35-58.
- Sanders 1990 : J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg* 1336-1595. Hollandse Studiën XXV. Hilversum, 1990.
- Van Schilfgaarde 1932 : A.P. van Schilfgaarde, 'Archiefstukken van het kartuizerklooster bij Kampen', in: A.P. van Schilfgaarde, *Het archief van het Huis Bergh. Inventaris*, eerste stuk. Z.j., 1932.
- Schoengen 1931 : M. Schoengen, 'Overijssel tot de 17e eeuw in staatkundig en godsdienstig opzicht', in: G.A.J. van Engelen, G.J. ter Kuile en R. Schuiling (red.), *Overijssel* (Deventer, 1931) 465-569.
- Scholtens 1927 : H.J.J. Scholtens, 'Beschrijving van de beeldenstorm te Kampen', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, LIII (1927) 99-101.
- Scholtens 1929 : H.J.J. Scholtens, 'De priors van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, LIII (1929) 302-357.
- Scholtens 1933 : H.J.J. Scholtens, 'Biervliet', in: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, IX (1933), 66-67.
- Scholtens 1936 : H.J.J. Scholtens, 'De Kartuziers van Zierikzee', *Haarlemsche Bijdragen*, LIII (1936) 165-226.
- Scholtens 1938 : H.J.J. Scholtens, 'De kartuziers bij Kampen', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, LXII (1938) 193-225.
- Scholtens 1940 : H.J.J. Scholtens, 'De voormalige kartuizerkloosters hier te lande. Hun bouw en inrichting', *Het Gildeboek*, XXIII (1940) 33-44.
- Schulten en Schulten 1969 : C.M. Schulten en J.W.M. Schulten, *Het leger in de zeventiende eeuw*. Bussum, 1969.
- Speet 1986 : B.M.J. Speet, *Historische stedenatlas van Nederland*. IV. Kampen. Delft, 1986.
- Tiele 1887-1909 : P.A. Tiele, *Catalogus Codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-TRACTINAE*. 2 dln; Utrecht; 's-Gravenhage, 1887-1909.
- Timmers 1974 : J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*. Bussum, 19742.
- Velthuysen 1898 : B.P. Velthuysen, 'De invoering der Hervorming en de wederopleving van het Katholicisme te Kampen', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXV (1898) 134-206.
- Vermeer 1929 : H.B.C.W. Vermeer, *Het tractaat "Ortus et decursus Ordinis Cartusienensis" van Hendrik Egheer van Kalkar. Met een biographische inleiding*. Wageningen, 1929.
- De Vries 1954-1961 : Th.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*. Zwolle, 1954-1961.
- Weiler 1987 : A.G. Weiler, 'De geschiedenis van het klooster te Windesheim', in: *Windesheim* 1987, 25-39.
- Windesheim* 1987 : *Windesheim. Studies over een Sallands dorp bij de IJssel*, F.C. Berkenvelder e.a., uitg. Kampen, 1987.
- Wienand 1983 : A. Wienand, 'Bruno, ein Sohn des "heiligen Köln". Eine Kurzbiographie', in: *Kartäuser* 1983, 203-214.
- Zadnikar 1983 : M. Zadnikar, 'Die frühe Baukunst der Kartäuser', in: *Kartäuser* 1983, 51-137.

NOTEN:

1. GAK. Don 1966, 7-8.
2. GAK, rechterlijk archief, inv.nr. 55, f. 62.
3. Vgl. *Apoc.* 12.1. Zie Timmers 19742, 141 (nr. 361).
4. Gruijs 1975, 228; Gruijs 1977, II, 257-258.
5. De Backer en De Grauwe 1984, 32, vermelden zonder nadere aanduiding: 'Een groep vorsers heeft zich onlangs ingezet om opgravingen en verder onderzoek te verrichten'. Hiermee is een groep bedoeld die niet met de huidige Werkgroep Kloosters in de IJssel-Vechtstreek geïdentificeerd mag worden. Wel hebben P.C.M. Rade-makers en H.R. Steenberg in 1983 contact gehad met de Vlaamse kartuizerkenner J. de Grauwe te Distelbergen. Hij verstreekte hun dia's en was op de hoogte van hun onderzoek op de Sonnenberg.
6. Vgl. *Genesis* I:26-27.
7. Blüm 1983b; Blüm 1983c; Roth 1991.
8. Wienand 1983.
9. Vermeer 1929, 5-6; Bohic 1911-1954; De Couteulx 1887-1891; Molin 1903-1906; Blüm 1983a; Rüthing 1970.
10. *Reformbemühungen* 1989; Rüthing 1989; Van Asseldonk 1955; Van Herwaarden 1980; Bligny 1983.
11. De Backer en De Grauwe 1984, 21-34; De Grauwe 1976-1978; Gruijs 1975, 228-229 (over Kampen); Rüthing 1983a; Blüm 1983d; Gruijs 1977; Sanders 1990, 16-17.
12. Hogg 1989.
13. Moulin 1970; Moulin 1983.
14. Rüthing 1983b; Gray 1967.
15. *Chron. Wind.* 1986, 264; Hofmeister 1941; Rüthing 1985; Van Dijk 1986, 227-238; Van Dijk 1990. Over klooster en Kapittel van Windesheim zie Acquoy 1875-1880, III, 303-305; Weiler 1987; *Mon. Wind.* 1976-1984, III, 476-512; Van Dijk 1987a; Van Dijk 1987b.

16. Over Geert Grote zie Epiney-Burgard 1985; Epiney-Burgard 1970. Over de Moderne Devotie zie Debongnie 1957; Post 1968; *Mod. Dev.* 1984; Van Dijk 1984; Geert Grote 1985; *Doorwerking* 1988
17. Gumbert 1974a
18. Mededeling van Drs. F.D. Zeiler. Vgl. Rutgers 1970, 156
19. Ente 1973; Ente 1977
20. Opvallend is hoe in diverse publikaties, waaronder het structuurplan Zwoile 1970, Fockema Andreae 1950 en het ruilverkavelingsrapport Mastenbroek nr. 859 (Stiboka, 1971), het zandlichaam niet consequent als rivierduin wordt aangeduid. De termen 'ouder zand', 'Pleistoceen zand' en 'dekzand' worden naast elkaar gebruikt. Moet niet eerder worden gedacht aan Pleistocene donken van het type zoals die in de Alblasserwaard worden aangetroffen, of kan er sprake zijn van een stroomrugcomplex? Ook G.P. Gongrijp, *Nederland in vorm* (t's-Gravenhage, 1989) 59 is voorzichtig en spreekt van 'rivierduinachtige vormen, die omgeven zijn door riviersedimenten'. Bij bodemkundig onderzoek door M. de Bakker in Windesheim op 30 juli 1988 en 11 juni 1989 op het zogenaamde rivierduin waarop het dorp gelegen is, werd alleen eolisch zand aangetroffen in de bovenste 30 à 40 cm van het bodemprofiel; daaronder was het zand opvallend grof. De grijsgroene kleuren in het zand op 140 à 190 cm die toe zouden als 'Kreftenheye' geïnterpreteerd kunnen worden. Een zelfde ervaring met betrekking tot de grofheid van het zand hebben wij opgedaan bij het onderzoek van het kartuizerklooster op de Sonnenberg. Om een goed inzicht te krijgen in de geologische bouw van het ingewikkelde stroomdallandschap van de IJssel zou een diepergaand onderzoek wenselijk zijn. Het huidige oodemkundig onderzoek is te 'oppervlakkig' en te grofmazig. De nieuwe geologische kaart van 1966, blad Gonnchem 38 Oost, geeft een gedetailleerde opbouw van het riviereengebied van de bovenste 15 à 20 m tot in de Kreftenheyeformatie.
21. Fockema Andreae 1950, I, 11-17.
22. Rùthing 1967, 59. Vgl. Fockema Andreae 1950, I, 12
23. Don 1963-1971, II, 38 (nr. 315).
24. Gedurende de gehele veertiende eeuw waren er problemen over de verdeling, bedijking en rechtiging van en in Mastenbroek. Na de val van het kasteel De Voorst (1363) regelde de bisschop de verdeling van Mastenbroek. In de periode van 1362 tot 1395 kreeg deze haar beslag. Na 1364 ontving Frederik Stoeveken opdracht tot landmeting van Mastenbroek. Het bestuur over Mastenbroek kwam in handen van steden en vroedschappen. Met name Zwoile ging in het agrarisch bestuur een overheersende rol spelen. Verbroekking van het gezag in het plattelandsbestuur leidde tot afbakening van invloedssferen. De beslissing om tot ontginning over te gaan kwam te liggen bij de stadsbesturen, nieuwe adellijke families ('import') en nieuwe kloosterstichtingen, zoals die van kartuizers en Windesheimers. Vgl. Rutgers 1970, 54, 63-64, 147-148, 155-156; Fockema Andreae 1950, I, 18-25. Voor meer informatie verwijzen wij naar de tweede bijdrage van W. van de Pas en F.D. Zeiler in deze bundel.
25. Verdeling Mastenbroek 1364, eerste boek 1365, f. 37.
26. 'Aan de overzijde van den IJssel kreeg Oosterholt ook van deze gasten [Zwoilenaren] bezoek; eenen boer aldaar ontnamen zij al zijn vee, en schroomden niet ook de kostbare kleinodiën uit de Lieve Vrouwe Kapel van daar mee te pakken' (Kroniek Evert Moulin, 13, 332. De Vries 1954, I, 153, beschrijft dit op een andere wijze: 'Tezelfdertijd deden ze (een Zwols leger van 900 man) een geslaagde aanval op het huis van een zekere Jan Gerritsen in Oosterholt. Daar werden de kleinodiën van de O.L.V. Kerk van Kampen geroofd...'. De Vries vergist zich wanneer hij de kostbaarheden aan de Buitenkerk toeschrijft.
27. GAZ, Inventaris oud archief, requestnr. 1827.
28. Vgl. *Mod. Dev.*, 130-132 (nr. 37).
29. Studie van pastoor Wezel Ernst (ca. 1955, niet gepubliceerd).
30. Zie ook onze bijdrage aan het derde artikel van W. van der Pas en F.D. Zeiler in deze bundel. Overigens zal in werkelijkheid de raai iets anders hebben gelegen, omdat de voorloper van genoemde toren ongeveer 6 meter oostelijker lag. Vgl. Ter Kuile 1974, 35.
31. Speet 1986, 35 (C 4).
32. Het Kapittel van Utrecht, dat een van de semireligieuze verschijningsvormen van de Moderne Devotie was en een tachtigtal huizen van mannelijke en vrouwelijke derdeordeelingen omvatte, telde het niet onder zijn leden. Vgl. Van Heel 1939. Dit naslagwerk is weliswaar verouderd, maar nog steeds onontbeerlijk. Zie ook *Mon. Bat.* 1941-1942, II, 104-105. De gegevens in dit repertorium zijn niet betrouwbaar.
33. Nyberg 1965, 166.
34. Vgl. Arts 1945, 109-135.
35. Nyberg 1965, 167.
36. Nyberg 1965, I-5; 43-69.
37. Nyberg 1965, 6-42; Nyberg 1990, 206-207.
38. Nyberg 1989.
39. Post 1933, 126 vlgg.
40. Nyberg 1965, 170-174.
41. Nyberg 1965, 174-190. Zie verder *Birgitta van Zweden* 1986; Van Liebergen 1987.
42. Nyberg 1965, 190-195.
43. Schoengen 1931, 529 vlgg.
44. De Backer en De Grauwe 1984, 32. Over de bronnen zie Van Hasselt, 1886; Van Schilfgaarde 1932, VIII, 33; d'-Hoop 1930, 223-224. Zie verder Don 1963-1971, II, 37 vlgg.
45. Mededeling van mevrouw drs. A. van Spaendonck-van der Veen, adjunct-directeur van de Stichting Huis Bergh, in haar brief van 25 oktober 1991.
46. Don 1963-1971, II, XIII en 40 (nr. 332).
47. GAK, *Digestum Novum*, 1480-1567, f. 27v.
48. Don 1963-1971, II, 37 (req. A 312), 20 000 passen = 15 km, als wij ervan uitgaan dat 1 gemene pas 2 1/2 voet is.
49. *Oudheden* 1725; Don 1963-1971, II, XIII; Scholtens 1938, 198-202; Stadsarchief Kampen, inv. nr. 55, f. 62v. Naast de onder II genoemde Stephanus is er wellicht sprake van nog een andere Stephanus (?), één cel.
50. Gruijs 1975, 182-185; 209-211; Gruijs 1977, II, 282; 372-373
51. Scholtens 1929, 332-335.
52. Gruijs 1977, II, 257.
53. Gruijs 1975, 191-195; Gruijs 1977, II, 317-318.
54. Scholtens 1938; Scholtens 1927, 99-101. Vgl. Gruijs en Van Koolwijk 1970.
55. Scholtens 1938, 202-224.

56. Zie voor de nog niet eerder besproken kartuizen: Gruijs 1975, 187-191; 221-225; 171-175 en 230-235; Gruijs 1977, II, 323; 241; 251; 308.
57. Vgl. Post 1954, 321.
58. In afwachting van een dergelijk aanvullend onderzoek op basis van de inventaris van Don 1963-1971 delen wij hier slechts de gegevens mee die ons van buiten het kloosterarchief bekend zijn.
- 21 november 1569 vergadering van afgevaardigden van Kampen en Zwolle in de kartuize op de Sonnenberg voor overleg over de criminele procedure in de drie Overijsselse hoofdsteden (*Bijdragen Overijssel*, VIII, 315)
 - Schuldbekentenis van 15 herenponden aan de kartuize van de Sonnenberg daags na Sint-Pontianus 1512 gevonden in Zwolle, RA. Registrum causarum et pactorum de Hasselt anno XVC primo, f. 77 (Heussen en Van Rhijn, *Oudheden en Gestichten van het Bisdom Deventer*, II, 19 vlgg.).
 - Tijdrekenkundig register op Oud-Provinciaal Archief van Overijssel:
- E, p. 438, Judiciaal van Ph. van Bourgondië, f. 25v, anno 1520: Geschil tussen Johan en Roeiof van Ittersum met de prior van de Sonnenberg over 7 en een halve oude Franse schild aan jaarrente.
 - E, p. 455, id., f. 37, anno 1520: Geschil tussen de procurator van de Sonnenberg tegen de zettters van Oosterholt over 6 en een halve oude schild.
 - F, p. 474, Cartularium van Sibculo, f. 48, anno 1494: Sophia van Eghen schenkt bij testament onder meer 2 gulden aan de kartuizers op de Sonnenberg uit een bedrag van 100 gouden Rijnse gulden, dat die van Sibculo van haar in bezit hebben.
- Register van charters en bescheiden in het oud-archief van Kampen, I, 325
- Mevrouw E.G. van Vliet te Kampen maakte ons nog attent op de uitgave van een halve last turf aan Frenck Gerrit, conventuaal van de kartuizers, in verband met ziekte. GAK, Oud-Archief 1502, Rekeningen van geestelijke goederen 1612.
59. Henrichs 1904, 174. Bij de brand in Huis Bergh te 's-Heerenberg op 14 maart 1939 zijn twee vergulde monstransen en twee keiken (uit de collectie Mengelberg) verloren gegaan. Zie Van Heek 1987, 225. Het huidige kunstbezit van Huis Bergh bevat geen kerkelijk vaatwerk.
60. *Mon. Bat.* 1941-1942, III, 72-73
61. Blüm 1983d, 312-313; Gruijs 1977, II, 267-269.
62. *Bijdragen*, VIII, 223. Nakijken.
63. Gruijs 1977, II, 270-271.
64. Gruijs 1975, 228-229
65. Gumbert 1974b; *Handschriften* 1984, 26-50.
66. Gumbert 1974b, 39; 306
67. Tiele 1887-1909, I. Vgl. Scholtens 1938, 205. De meeste handschriften zijn gedateerd en daarom opgenomen in CMD-NL 2 1988. Van de kopiïst Wermbold van Leiden worden de volgende codices in de UB te Utrecht bewaard:
- 1) hs. 131 (3 E 2; olim Eccl. 73, 284 f., 245 f.): Alanus ab insulis, *Significationes diversorum verborum S. Scripturae ordine alphabetico*;
 - 2) hs. 186 (3 D 7; olim Eccl. 157, 286 t., 246 t.): Dionysius Carthusiensis, *Expositio in Numeros et Deuteronomium* (7 december 1482 en 5 maart 1483) [CMD-NL 2 1988, nr. 654];
 - 3) hs. 187 (3 H 9; olim Eccl. 141, 294 m., 259 m.): Dionysius Carthusiensis, *Expositio in Iosua, libros Iudicum, Ruth, Tobiam, Judith, Esther, Esdras, Nehemiam, Machabaeorum II, II et Baruch*, ff. 28-205 (15 december 1494) [CMD-NL 2 1988, nr. 655];
 - 4) hs. 198 (4 E 7; olim Eccl. 212, 284 l., 245 l.): Dionysius Carthusiensis, *Liber de passionibus animae; Liber de divina essentia*, ff. 45-111 (1570) [CMD-NL 2 1988, nr. 661];
 - 5) hs. 199 (4 E 2; olim Eccl. 199, 287 g., 247 g.): Dionysius Carthusiensis, *Tractatulus de professione religiosorum; Tractatulus primus de symonia vitanda in receptione noviciorum*;
 - 6) hs. 335 (3 F 3; olim Eccl. 93, 283 b., 244 b.): *Glossarium in Bibliam* (door Laurentius van Leiden, 1462), ff. 147-168 (= index, niet gedateerd) [CMD-NL 2 1988, nr. 690];
 - 7) hs. 733 (4 C 6; olim Eccl. 185, 296 s., 256 t.): Magnus Aurelius Cassiodorus, *Historiae tripartitae II*, XII (16 september 1509) [CMD-NL 2 1988, nr. 713];
 - 8) hs. 167 (4 H 7; olim Eccl. 292, 282 BB, 243 bb): Bonaventura, *Vita S. Francisci; Actus sociorum S. Francisci*, ff. 77-192 (25 maart 1510) [CMD-NL 2 1988, nr. 648].
- CMD-NL 2 1988, I, 190 (nr. 654) noemt nog twee hss. die geheel of gedeeltelijk door Wermbold van Leiden gekopieerd zijn: Utrecht, UB, 185 en een onvindbaar hs. uit 1508.
68. Romerus Swaen kopieerde voor de Utrechtse kartuize:
- 1) hs. 33 (4 D 11; olim Eccl. 207, 287 h.): *Novum Testamentum* (10 juli 1473; 27 oktober 1475) [CMD-NL 2 1988, nr. 609];
 - 2) hs. 322 (1): *Commentarius in Pauli epistulas* (31 oktober 1471) [CMD-NL 2 1988, nr. 685].
- Van Petrus Bartholomeusz. van Biervliet zijn in de UB te Utrecht geen handschriften bewaard. Zie Schoitens 1933; Scholtens 1936, 175.
69. Scholtens 1938, 208. Zijn naam komt niet in de catalogus van Tiele voor.
70. Gumbert 1974b, 305-307.
71. *Mons aureus* (Utrecht, Joan Scoonderwoerd, 1556). Vgl. BCNI 1954, nr. 2557. Niet in Gruijs 1977.
72. *Sermones de tempore et de sanctis*. Vgl. Scholtens 1938, 219. Niet in Gruijs 1977.
73. Van der Kley en Zwart 1975, I, 59.
74. De boeken werden aan de jonge Katholieke Universiteit van Nijmegen in bruikleen gegeven als bijdrage aan de opbouw van een bibliotheek (mededeling van pastoor M.J. Gasman uit de jaren zestig). De bruikleen werd enkele jaren geleden beëindigd en de vier handschriften zijn in het bezit van de Buitenkerkparochie teruggekeerd. De huidige koster, H.C. Diender, die de eigendommen van de parochie met zorg omgeeft, stelde in 1987 een *voorlopige beschrijving van twee vijftiende-eeuwse getijdenboeken, een post-incunabel en een convoluut, bevattende een zestal verschillende werken in handschrift en druk, aanwezig in het archief der Onze Lieve Vrouwe- of Buitenkerk te Kampen* op. Hij zal graag informatie ontvangen over de verdere inhoud van de bruikleencollectie, met name voorzover deze in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek aanwezig moet zijn.
75. Hs. 2189 (olim 190) is een traai geillumineerd getijdenboek met Utrechtse kalender en getijden van Maria. Eeuwige Wijsheid, heilig Kruis, boetpsalmen, litanie van alle heiligen, dodenvigilie, alles in de vertaling van Geert Grote; Nederlands, 15de eeuw. De fraaie uitvoering wijst niet op een kloosterlijke herkomst.
- Hs. 2190 (olim 189) is een getijdenboek, dat heeft toebehoord aan Aelkenn Lamberts, met een kalender die op augustijnse herkomst wijst, en getijden van Maria, Eeuwige Wijsheid, alle heiligen, heilig Kruis, Heilige

- Geest, Sint-Agnes ('onse eerwaardige patroenster'), boetpsaïmen, litanie van alle heiligen, dodenvigilie, alles in de vertaling van Geert Grote, Nederlands, tweede helft 15de eeuw. Wellicht heeft het behoort aan het Agnietenhuis der zusters van het gemene leven te Kampen. Vgl. *Mon. Bat.* 1941-1942, II, 106 (nr. 6).
- Hs. 2191 (olim 24; 3179; 187') is een convoluut van een postincunabel, drie handschriften en twee incunabelen, met eigendomsmerk (Joannis Buccopij). De postincunabel bevat de Latijnse tekst van de uitleg van Humbertus van Rouen en van Hugo van Sint-Victor over de regel van Augustinus (1505). Het eerste handschrift bevat de Latijnse tekst van de regel van Sint-Birgitta. Het tweede handschrift bevat de constituties en regels van de orde van Sint-Birgitta (1523). Het derde handschrift bevat de Latijnse tekst van de brief van de bisschop van Linköping van 10 juni 1420 aan de leden van de orde van Sint-Birgitta. De eerste wiegedruk bevat werk van Sint-Ambrosius in het Latijn. De tweede wiegedruk bevat de Latijnse tekst van een tractaat van de kartuizers Joannes Hagen (1465). Vgl. Gruis 1977, I, 112-113. Dit boek heeft, gezien de samenstelling, stellig behoort aan het birgittinessenklooster Mariënkamp te Kampen.
- Nr. 2192 is een postincunabel met een opmerkelijke band (stempeltjes); deze bevat verschillende werken in het Latijn (uitgegeven bij Franciscus Regnaut en gedrukt door Johannes Barbier, 1508). Voor de herkomst zijn geen aanwijzingen.
76. In de hand van M.J. Gasman, pastoor te Kampen van 1933 tot 1957, staat voor in het groene schrift: 'Deze bibliotheek is in zijn geheel geplaatst in de bibliotheek van het seminarie te Driebergen en Universiteitsbibliotheek te Nijmegen (hier zijn ook de manuscripten)'.
 77. *GT&B* 1983, 109-110 (nr. 48). Het parochiearchief bezit een reçu van omstreeks 1970, waaruit blijkt dat de boeken aan Dr. C. Wellen te Utrecht zijn gezonden.
 78. Mededeling van H. Leers, voormalig beheerder van de collectie Thomaasse van de UB te Utrecht.
 79. Mededeling van P.C.M. Rademaker en echtgenote te Zwolle.
 80. Er zijn in de UB te Utrecht geen aanwijzingen te vinden voor handschriften die tot het bezit van Johan toe Boecop hebben behoort. Vgl. ook Gumbert 1974b, 286, noot 20, die verder aan deze voor hem late handschriften geen aandacht heeft besteed.
 81. Scholtens 1940; Devaux 1962; Zadnikar 1983; Hogg 1990; Aniel 1983; Leoncini 1980.
 82. Braunfels 1969; Müller en Vogel 1981; Sanders 1990.
 83. Scholtens 1927, 99-101. De Kamper burger Theodorus Petreius, die later kartuizer geworden is, geeft een lijst van de boeken die hij geschreven en uitgegeven heeft, in zijn *Catalogus illustrium scriptorum Ord. Cart.*, in: *Oudheden en gestichten van het Bisdom van Deventer*, II (Leiden, 1725) 298.
 84. Scholtens 1938, 221.
 85. *Oudheden* 1725, 22.
 86. Wij zijn dank verschuldigd aan de heer P. Korenhof te Hasselt, voorzitter van de Historische Vereniging Hasselt, die ons veel beeldmateriaal met betrekking tot de Sonnenberg verschaft heeft. De foto's zijn gemaakt door Joos Lensink (Zwolle 1991.) De beschrijving is door A.J. Hendrikman opgesteld volgens de methodiek van H. Clevis en M. Smit, *Verscholen in vuil*, Kampen 1990.
 87. Fockema Andreae en Downer 1961, nr. 127.
 88. *Geschiedenis van Overijssel* 1970, 83; 120-123.
 89. *Hedendaagsche Historie* 1801, 340-341.
 90. *De werken van Vondel*, J.F. Sterck e.a., ed. (Amsterdam, 1931) III, 134.
 91. Vgl. Van Hattum 1769, III, 189.
 92. Don 1966, XIV.